

T.C.
KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**XIX. YÜZYILDA OSMANLI'DA ÇİÇEK
SALGINLARI VE ÇİÇEK HASTALIĞI
İLE MÜCADELE**

BURCU MERCAN

TEZ DANIŞMANI:
Doç. Dr. Mesut AYAR

AĞUSTOS – 2017

T.C.
KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisi Burcu Mercan'ın "XIX. Yüzyılda Osmanlı'da Çiçek Salgınları ve Çiçek Hastalığı ile Mücadele" başlıklı tezi .../.../ ... tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca, değerlendirilerek kabul edilmiştir.

Yrd. Doç. Dr. Yasin Çakırel
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

Bu tezin Yüksek Lisans derecesi elde etmek için gerekli olan koşulları sağladığımı onaylarım.

Doç. Dr. Mesut Ayar
Tarih Anabilim Dalı Başkanı

Bu tezi okuyarak içerik ve nitelik açısından incelediğimizi ve Yüksek Lisans derecesi almak için yeterli olduğunu onaylıyoruz.

Doç. Dr. Mesut Ayar
Tez Danışmanı

Jüri Üyeleri:

Doç. Dr. Mesut Ayar	Kırklareli Üniversitesi	_____
Yrd. Doç. Dr. Tarık Özçelik	Kırklareli Üniversitesi	_____
Doç. Dr. Davut Hut	Marmara Üniversitesi	_____

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde bizzat elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada özgün olmayan tüm kaynaklara eksiksiz atıf yapıldığını, aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul ettiğimi beyan ediyorum.

Burcu Mercan

13.07.2017

ÖZ

XIX. YÜZYILDA OSMANLI'DA ÇİÇEK SALGINLARI VE ÇİÇEK HASTALIĞI İLE MÜCADELE

Mercan, Burcu

Yüksek Lisans, Tarih

Tez Yöneticisi: Doç. Dr. Mesut Ayar

Ağustos 2017

Asırlardır devletleri ve toplumları derinden etkileyen çiçek hastalığı, XIX. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti'nin pek çok noktasında görülmüştür. Modern aşının keşfi ve devletin aşılama faaliyetleri ile bu illet nispeten kontrol altına alınmışsa da çiçek hastalığı ile mücadelede Osmanlı, Batı'nın gerisinde kalmıştır. Teknolojinin yakından takip edilmemesi bazı idareciler tarafından eleştirilere neden olmuştur. Öte yandan idarecilerin gayretlerine rağmen halk çoğu zaman nizamname hükümlerine uymamış ve geleneksel yöntemlerle hastalığı tedavi etmek istemiştir.

Bu araştırmada öncelikle çiçek hastalığının özelliklerine ve tarihçesine; yüzyıllardır dünyanın pek çok yerinde uygulanagelen çiçekleme usulüne; modern aşının keşfiyle birlikte çiçek aşısının Osmanlı'da üretilmesine değinilecek, ardından XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde görülen çiçek salgınları ve devletin çiçek hastalığı ile hassas mücadelesi ele alınacaktır. Araştırmamızda başta Osmanlı arşiv kaynakları olmak üzere çeşitli yazılı ve görsel kaynaklardan faydalanılmış, daha önce çalışılmamış bir konunun birinci el kaynaklar üzerinden aydınlatılması ve tıp tarihi araştırmalarına yardımcı olması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çiçek Hastalığı, Çiçek Aşısı, Osmanlı Devleti, Bulaşıcı Hastalıklar.

ABSTRACT

THE METHODS OF FIGHTING SMALLPOX EPIDEMIC AND SMALLPOX DISEASE IN THE OTTOMAN DURING THE CENTURY XIX.

Mercan, Burcu

Master of Arts, History

Supervisor: Associate Professor Mesut Ayar

August 2017

Smallpox disease that deeply affected the states and societies for centuries emerged in many locations of the Ottoman State during the century XIX. The invention of the modern vaccine and the vaccination efforts carried out by the state has relatively brought this illness under control, but the Ottoman fell behind the Europe in fighting smallpox disease. Failure to closely follow technology was criticized by some administrators. On the other hand, despite of the efforts of the administrators, people often failed to comply with regulations and, preferred to cure the disease with traditional methods. This thesis will first mention the characteristic and history of smallpox disease, the variolation procedure applied for centuries in many locations of the world, and the production of the smallpox vaccine in the Ottoman State upon the discovery of the modern vaccine and, then discuss smallpox epidemics experienced in the Ottoman State during the century XIX and, the combat cautiously carried out by the state against smallpox disease. During the preparation of this thesis, we have made use of various written and visual resources particularly the Ottoman archive resources in an attempt to clarify a subject not previously studied and, provide assistance to the subsequent research on the history of medicine.

Keywords: Smallpox Disease, Smallpox Vaccine, Ottoman State, Communicable Diseases.

ÖNSÖZ

Binlerce yıldır hemen her kıtada toplumlara felaket yaşatan çiçek hastalığı, insanoğlunun yeryüzünden silmiş olduğu ilk ve tek hastalıktır. XXI. yüzyıla kadar milyonlarca kişinin ölümüne sebep olan çiçek hastalığı ile ilgili yabancı literatürde pek çok çalışma mevcuttur. Hastalığın tarihî seyri hakkında çalışmalar yapan ve çiçekle mücadele ederek hastalığın tarih sahnesinden silinmesinde kilit rol oynayan olan Dr. Donald Henderson da dahil olmak üzere Avrupalı araştırmacılar eserlerinde Osmanlı'da çiçek hastalığı ve hastalıkla mücadele yöntemlerine yeteri kadar değinmemişlerdir.

Türk Tıp Tarihçileri ise çiçek hastalığının tarihi seyri üzerine henüz yeterince eğilmemiş ancak çeşitli arşiv kaynaklarını kullanarak özellikle İstanbul'da yaşanan bazı salgınları ele almışlardır. Mevcut çalışmalar arasında şüphesiz akla ilk gelen eser, Ahmet Süheyl Ünver'in kaleme aldığı *Türkiye'de Çiçek Aşısı ve Tarihi*'dir. Bu eserinde Ünver, çiçek aşısı tarihini ilgilendiren eski ve yeni yazılar ile kanun ve nizam yönünden hastalığı ilgilendiren bazı maddeleri bir araya getirmiştir. Yakın zamanda ise bu konuda en çok yazan Nuran Yıldırım, çeşitli kitap bölümlerinde ve dergilerde Osmanlı'da görülen çiçek salgınları üzerine yazılar kaleme almıştır.

XIX. yüzyılda Osmanlı'da çiçek hastalığı üzerine yapılmış çalışmaların yetersizliği nedeniyle giriştiğimiz bu konu için pek çok Osmanlı arşiv belgesi incelenmiştir. Bunların başlıcaları, A.AMD (Amedî Kalemi Evrakı), A.DVN (Divan Kalemi Evrakı), A.DVN.MKL (Mukavelenamerler), A.MKT (Sadaret Mektubî Kalemi), A.MKT.MHM (Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Kalemi Odası), A.MKT.NZD (Nezaret ve Devâir Evrakı), A.MTZ.(04) (Bulgaristan Evrakı), A.MKT.UM (Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilayet Yazışmaları), BEO (Bâbîâlî Evrak Odası), C.SH (Cevdet Sıhhiye), DH.MKT (Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi), Y.PRK.ASK (Yıldız Perakende Evrakı Askerî Maruzat), Y.PRK.MF (Yıldız Perakende Evrakı Maarif Nezareti Maruzatı), Y.PRK.ŞH (Yıldız Perakende Evrakı Şehremaneti Maruzatı) fonlarında bulunan konu ile ilgili vesikalardır. Fakat

belirtmek gerekir ki, bu belgelerin çoğu nitelik yönünden oldukça zayıftır. Bu sebeple İstanbul salgınları için nispeten daha nitelikli belgelere ulaşılmışken Anadolu salgınları için aynı durum söz konusu olmamıştır.

Bu kısıtlılığa rağmen gerçekleştirdiğimiz çalışma kısa bir girişle birlikte iki bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Girişte çiçek hastalığının tanımı ve tarihi seyri, yüzyıllardır farklı şekillerde uygulanagelen çiçekleme usulü, modern aşı ve aşının Osmanlı'da üretimine başlanması ele alınmıştır. Birinci bölümde XIX. yüzyılda Osmanlı topraklarında yaşanan salgınlar, konunun daha rahat anlaşılması için İstanbul, Anadolu, Rumeli ve bunların dışında kalan topraklardaki salgınlar olarak dört başlıkta ele alınmıştır. İstanbul salgınları kronolojik olarak izah edilebilirken, kaynak yetersizliğinden ötürü Anadolu ve Rumeli salgınlarının yalnızca değerlendirmesi yapılmıştır. Bunun yanı sıra bu bölgeler için iki ayrı salgın haritası çıkarılabilmektedir. İkinci bölümde ise bu yüzyılda yaşanmış çiçek salgınlarına karşı devletin sergilediği mücadele ele alınmıştır. Bu çerçevede halkın bilinçlendirilmesi, nizamnameler, hekim ve aşıcı tayinleri ile aşılama faaliyetleri anlatılmaya çalışılmıştır.

Araştırmam boyunca tezime yön veren kıymetli danışman hocam Doç. Dr. Mesut Ayar'a teşekkürü borç bilirim. Bu çalışmaya kattıkları değer için Yrd. Doç. Dr. Tarık Özçelik, Yrd. Doç. Dr. Faruk Doğan ve Doç. Dr. Davut Hut hocalarıma, ihtiyaç duyduğum her zaman yanımda olduğu için Yrd. Doç. Dr. Murat Dinçer Çekin hocama, kişisel arşivini bana açan Prof. Dr. İlder Uzel hocama ve Arş. Gör. Yener Bayar'a çok teşekkür ediyorum. Ayrıca pek çok konuda yardımcı dokunan İrem Mercan, Bayram Mercan, Yusuf Uzun, Sinem Yıldız, Yağmur Güney ve en büyük destekçim annem Nevin Mercan'a çok teşekkür ediyorum.

Burcu Mercan

Temmuz, 2017

Kırklareli

İÇİNDEKİLER

BEYAN.....	iii
ÖZ.....	iv
ABSTRACT.....	v
ÖNSÖZ.....	vi
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	x
TABLolar	xi
ŞEKİLLER	xii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

XIX. YÜZYIL BOYUNCA OSMANLI'DA GÖRÜLEN ÇİÇEK SALGINLARI	23
1.1. İSTANBUL SALGINLARI.....	23
1.2. ANADOLU SALGINLARI.....	37
1.3. RUMELİ SALGINLARI	48
1.4. ANADOLU VE RUMELİ TOPRAKLARI DIŞINDAKİ SALGINLAR	52

İKİNCİ BÖLÜM

XIX. YÜZYILDA OSMANLI'DA ÇİÇEK HASTALIĞI İLE MÜCADELE	57
2.1. HALKIN BİLİNÇLENDİRİLMESİ.....	57
2.2. NİZAMNAMELER	60
2.3. HEKİM TAYİNLERİ	62
2.4. AŞICI TAYİNLERİ.....	64
2.5. AŞILAMA FAALİYETLERİ	67
SONUÇ.....	70
KAYNAKÇA	72
EKLER.....	79
EK 1: Edward Jenner	79
EK 2: Çiçek Aşısının Evreleri.....	80

EK 3: Lady Wortley Montagu	81
EK 4: XIX. Yüzyılda Aşı Merasimi.....	82
EK 5: Aşı Kalemı	83
EK 6: Menafü'l-Etfal' de Aşı Kalemı Tasvırı	84
EK 7: Şahadetname Örneği.....	85
EK 8: 1894 Aşı Nizamnamesı Suretı	86
EK 9: 1894 Aşı Nizamnamesı.....	89
EK 10: Molova Salgını Hakkında 12 Ocak 1895 Tarihli Rapor.....	93
EK 11: Molova Salgını Hakkında 12 Ocak 1895 Tarihli Rapor.....	94
EK 12: Çiçekleme Usulünde Kullanılan Aşı Malzemeleri	96
EK 13: Fildişı Aşı Kalemı.....	97

KISALTMALAR

A.AMD	: Amedî Kalemî Evrakı
A.DVN	: Divan Kalemî Evrakı
A.DVN.MKL	: Mukavelenamerler
A.MKT	: Mektubî Kalemî Evrakı
A.MKT.MHM	: Mühimme Kalemî Evrakı
A.MKT.NZD	: Nezaret ve Devair Evrakı
A.MTZ.(04)	: Bulgaristan Evrakı
A.MKT.UM	: Sadaret Mektubî Kalemî Umum Vilayet Yazışmaları
BEO	: Babîali Evrak Odası
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.SH	: Cevdet Sıhhiye
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
DH.MKT	: Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemî
Haz.	: Hazırlayan
ODTÜ	: Orta Doğu Teknik Üniversitesi
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfadan Sayfaya
T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
Y.PRK.ASK	: Yıldız Perakende Evrakı Askerî Maruzat
Y.PRK.MF	: Yıldız Perakende Evrakı Maarif Nezareti Maruzatı
Y.PRK.ŞH	: Yıldız Perakende Evrakı Şehremaneti Maruzatı

TABLÖLAR

Tablo 1: Telkikhane-i Osmanî Tarafından 1892-1899 Yılları Arasında Üretilen Aşı Miktarı.....	21
---	----

ŞEKİLLER

- Şekil 1:** XIX. Yüzyılda İstanbul'da Çiçek Hastalığının Epidemiyolojik Dağılımı.....36
- Şekil 2:** XIX. Yüzyılda İstanbul Dışındaki Topraklarda Çiçek Hastalığının Epidemiyolojik Dağılımı.....56

GİRİŞ

Salgın hastalıklar, eski çağlardan beri dünya tarihinin şekillenmesinde önemli rol oynamış, insanların ölüm nedenlerinin başında yer almıştır.¹ Pek çok toplumun ve devletin sonunu salgın hastalıkların getirdiği düşünülmektedir. Örneğin Ortaçağ Avrupa tarihinden veba veya Kızılderili kültüründen çiçek hastalığı çıkarılsaydı bambaşka bir tarih yazmak durumunda kalınacaktı. Zira veba feodalizmin sonunu getirmiş, Avrupalıların Amerika kıtasına taşıdığı çiçek hastalığı ise belki de en büyük yıkımı Kızılderililere yaşatmıştır.²

Toplumlar arasında cereyan eden siyasî, ticarî, askerî ve diplomatik ilişkiler, karşılıklı kültürel etkileşimle beraber hastalık alışverişine de zemin sağlamıştır. Bunun yanı sıra barbar saldırıları ve toplumsal gerginlikler de mikropların yayılmasına sebep olmuştur.³

Salgınlardan sonra ortaya çıkan nüfus kayıpları her dönemde ticareti etkilemiş, vergi gelirlerini düşürmüş, üretimi zayıflatmış, enflasyonu arttırmış ve asker temininde sorunlara neden olmuştur. Ayrıca kitlesel göçler yaşanmış ve pek çok bölgenin demografik yapısının ani değişimine sebep olmuştur.

Hastalıklar bazen orduyu vurarak savaş başlamadan mağlubiyet yaşatmış, bazen de düşmanı vurarak bölgenin güç kullanılmadan düşmesini sağlamıştır. Nitekim İspanyollar Yenidünya'ya girdiğinde çiçek mikrobu sayesinde zafer kazanmış,⁴ Ruslar Moskova kapılarına kadar dayanan Napolyon'un ordularını tifoyla geri püskürtmüş,⁵ Amerikan İç Savaşı'nı Kuzeylilerin kazanmasında ishal salgının etkisi olmuştur.⁶

Çiçek hastalığının günümüze dek dünyanın hemen her bölgesinde milyonlarca can aldığı biliniyor. Örneğin, 1520-1899 yılları arasında Kuzey

¹ Jared Diamond, *Tüfek, Mikrop ve Çelik*, Ankara: Tübitak Popüler Bilim Kitapları, 2004, s. 253.

² Andrew Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı: Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, çev. Selahattin Erkanlı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, s. 30.

³ William H. McNeill, *Dünya Tarihi*, çev. Alâeddin Şenel, Ankara: Kaynak Yayınları, 1985, s. 169.

⁴ Nikiforuk, *Mahşerin*, s. 30.

⁵ Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler (1914-1918)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005, s. 5.

⁶ Özdemir, *Salgın*, s. 6.

Amerika’da 41 çiçek salgını görülmüştür⁷. Sadece 1719-1723 arasındaki beş yıllık dönemde Avrupa’da meydana gelen şiddetli çiçek salgınları nedeniyle altmış milyon kişi hayatını kaybetmiştir.⁸ 1757 yılında Orta Asya Göçebe Federasyonu Kalmuklar’ın yıkılışı çiçek hastalığının sonucudur.⁹ 1788’de Avustralya yerlilerini kırıp geçiren yine çiçek hastalığı olmuştur.¹⁰ Öte yandan İngiliz Tıp Tarihçisi Kenneth Walker, *The Story of Medicine* adlı eserinde XVIII. yüzyıla kadar insanların yüzde sekseninin hayatlarının herhangi bir evresinde er ya da geç çiçeğe yakalandığını ve bunların dörtte birinin hayatını kaybettiğini yazmıştır.¹¹ Diğer taraftan XVIII. yüzyılda Avrupa’da tüm körlerin üçte biri, tıpkı Aşık Veysel¹² gibi görme yetilerini çiçek hastalığına yakalandıkları için yitirmişlerdir.¹³ Sadece XX. yüzyılda ise çiçek hastalığının üç ilâ beş yüz milyon arasında insanın ölümüne sebep olduğu tahmin edilmektedir.¹⁴ Ölü sayıları çeşitli kaynaklara göre çelişkili gözükse de gerçek şu ki çiçek hastalığı, dünya tarihinin en tehlikeli hastalıklarından birisidir. İngiliz Tarihçi Macaulay, çiçek hastalığının diğer tüm salgın hastalıklardan daha korkunç ve ölümcül olmasını şu sözlerle aktarmaktadır:¹⁵

Çiçek ölüm meleklerinin en korkuncu idi. Veba afeti son derece hızlı yayılıyordu fakat bu hastalık bir insan ömründe kıyılarımıza yalnızca bir ya da iki kere geliyordu. Çiçek ise her an vardı. Bu afet mezarlıkları dolduruyor, henüz vurmadıklarını da dehşetten titretiyordu.

⁷ Nikiforuk, *Mahşerin*, s. 112.

⁸ Abdülkadir Noyan, *İç Hastalıkları Ders Kitabı, İntan Hastalıkları*, İstanbul: Mazlum Kitabevi, 1943, s. 75.; Hugo Braun, *Mikrobiyoloji, Parazitoloji ve Salgınlar Bilgisi*, çev. Vefik Vassaf, İstanbul: Yaltırık Matbaası, 1936, s. 380.

⁹ McNeill, *Dünya*, s. 273.

¹⁰ Diamond, *Tüfek*, s. 85.

¹¹ Ayşegül Demirhan, *Kısa Tıp Tarihi*, Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları, 1982, s. 43.

¹² Aydın Oy, “Aşık Veysel”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011, s. 6.

¹³ Donald A. Henderson, ve öte., “Smallpox and Vaccinia”, *Vaccines*, der. Stanley A. Plotkin, Walter A. Orenstein ve Paul A. Offit, Philadelphia: Saunders, 1999, s. 773.

¹⁴ Saint Louis University, “How Poxviruses Such As Smallpox Evade The Immune System”, Science Daily, <https://www.sciencedaily.com/releases/2008/01/080131122956.htm>, (Erişim: 01.07.2017)

¹⁵ Demirhan, *Kısa*, s. 43.

1. Çiçek Hastalığı, Tanımı ve Dünyaya Yayılışı

İnsanlık tarihinin en eski ve en ölümcül hastalıklarından biri olan çiçek; yüksek ateş ve ağrıyla başlayan, irinli kabarcıklar döken bulaşıcı bir hastalıktır. Kuluçka dönemi olan ilk 10-14 gün arasında hızla yayılan çiçek virüsü, solunum ve sindirim yolları ya da lenf dokularında çoğalarak kana geçer.¹⁶ Bu dönemde ilk belirtilerini göstererek ağrı ve ateş yapar. Bundan birkaç gün sonra döküntüler yüzde, ellerde, kollarda, ayaklarda ve bacaklarda daha yoğun ortaya çıkar. Ayrıca ağız ve boğaz mukozasında da görülebilir.¹⁷ Tüm döküntülerin hastalığın son evresinde birleştiği gözlemlenebilir. Mercimek tanesinden biraz büyük olan bu irinli sivilceler, on günden sonra kuruyarak kabuk bağlar. Bu kabuklar döküldükten sonra geride bıraktığı kırmızı izler yavaş yavaş beyaza döner ve ardından çökerek çiçek bozuğu denen izlere sebep olur. Deride oluşan bu çopurluk¹⁸ ömür boyu iyileşmez. Ayrıca dökülen bu kabuklar ile hastanın kullandığı eşya, hava ve tükürük yoluyla çiçek virüsü yayılmaktadır.¹⁹

Her yaşta görülmesine rağmen ekseriyetle çocuklarda etkili olan çiçek mikrobunu, variola major ve variola minor olarak tanımlanan iki tip virüsten oluşur. Birbirine çok benzemelerine rağmen variola major %30 oranında, variola minor ise sadece %1 oranında öldürücüdür.²⁰ Ayrıca çiçek hastalığına yakalanıp hayatta kalanlar, korneal yaralardan ötürü görme duyularını kaybedebilirler. Ölümle sonuçlanan tehlikeli aşamada ise orta kulak, akciğer ve akciğer zarı; beyin, beyin zarı ve omurilik; kemik-kemik iliği ve erbezi iltihapları gibi sonuçlar doğurabilir.²¹ Öte yandan en azından uzun süre çiçeğe tekrar yakalanma ihtimalleri yoktur.²²

¹⁶ “Çiçek Hastalığı”, *Sağlığımız (Herkesin Tıp Ansiklopedisi)*, C. 4, İstanbul: Gelişim Yayınevi, 1978, ss. 1376-1377.; Ekrem Kadri Unat, *Bulaşıcı Hastalıklarla Savaş ve İslam Dini*, İstanbul: Fatih Yayınevi, 1975, s. 19.

¹⁷ “Çiçek Hastalığı”, *Sağlık Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul: Arkın Kitabevi, s. 401.; Hugo Braun, *Bulaşıcı Hastalıklar*, Ankara: Maarif Matbaası, 1944, s. 68.

¹⁸ Çopurluk: Çiçek hastalığının sebep olduğu yara izleri.

¹⁹ Braun, *Bulaşıcı*, s. 69.

²⁰ “Variola Major, V. Minor”, Federation of American Scientists, <https://fas.org/programs/bio/factsheets/smallpoxfs.html>, (Erişim: 04.07.2017).

²¹ “Çiçek Hastalığı”, *Sağlığımız*, ss. 1377-1378.; Refet Ural, *Bulaşıcı Hastalıklar*, İstanbul: İstanbul Matbaası, 1972, s. 60-61.

²² Behiç Onul, *İnfeksiyon Hastalıkları*, Ankara: Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, 1980, s. 97.

Çiçek hastalığının mevsimi yoktur fakat genellikle sonbahar ve kış aylarında salgınlar artmaktadır.²³ Bunun sebebi kış aylarında insanların kalabalık şekilde kapalı yerlerde yaşıyor olmasıdır. Osmanlı idarecilerinin bir Nisan ayında görülen birkaç çiçek vakası için “mevsim icabı” gerekçesini zikretmeleri de bu iddiayı destekler.²⁴

Tarih boyunca pek çok ülkeyi etkileyen çiçek hastalığı, geniş bir coğrafyada etkili olduğundan birçok dilde karşılık bulmuştur. Latince “variole”, “variola”, “febris variolosa”, “de varius”, “tachete”, “mouchete”; Almancada “blattern”, “pocken”; İngilizcede “smallpox”; İtalyancada “vajuolo”; İspanyolcada “viruela”; Fransızcada “petite verole”; Arapçada “cüderî” ve Farsçada “abile” olarak bilinir.²⁵ Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü’ne ise “cederi” okunuşuyla kaydedilmiştir.²⁶ Hastalık, Divanü Lûgati’t-Türk’te, Çiğilce “çeçek” olarak geçer.²⁷ Osmanlı arşiv belgelerinde ise hastalığı ifade ederken Türkçe kökenli “çiçek” kelimesi, aşı gibi teknik bahislerde ise Arapçası olan “telkih-i cüderî”²⁸ sözcükleri tercih edilmiştir.

Çiçek hastalığının hangi şartlarda ortaya çıktığı meselesi ise bugün de tartışmalıdır. Aslında bu durum pek çok mikrobik hastalık için geçerlidir. Zira mikrobiyologlar, bir virüsün bazı kişileri seçerken niçin diğerlerine uğramadığını veya bir bölgede salgın yaratırken neden diğer bölgede görülmediğini henüz yanıtlayamamıştır. Öte yandan çiçek hastalığının ilk ortaya çıkışı hakkındaki mevcut bilgiler de tahminden öteye geçmemektedir. Tıp tarihçileri yıllardır hastalığın anavatanını tanımlamaya çalışsa da IV. yüzyıla kadar Çin’de, VII. yüzyıla kadar Hindistan ve Akdeniz’de, X. yüzyıla kadar güneybatı Asya’da bulunduğu dair kesin bir bulguya

²³ Frank Fenner ve öte., *Smallpox and Its Eradication*, Geneva: World Health Organization, 1988, s. 214.

²⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İstanbul, Bâbîâli Evrak Odası (BEO), 1124/84241 (24 Zilhicce 1315/16 Mayıs 1898).

²⁵ Feridun Nafiz Uzluk, *Genel Tıp Tarihi I*, Ankara: Güzel İstanbul Matbaası, 1958, s. 195.

²⁶ (Haz.) Ekrem Kadri Unat, Ekmeleddin İhsanoğlu ve Suat Vural, *Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004, s. 231.

²⁷ Ayten Altıntaş, “Divanü Lügat-it Türk’deki Tıp Terimleri”, *Tıp Tarihi Araştırmaları*, C. 2, 1988, s. 66.

²⁸ Telkih: Aşılama, aşı.

rastlanamamıştır.²⁹ Çiçek hastalığının tarihi bugün bile belirsizdir demek yanlış olmayacaktır.³⁰

Bilinen ilk çiçek hastası, MÖ 1580-1350 yılları arasındaki XVIII. Hanedan döneminde yaşamış Mısır Firavunu V. Ramses'tir. Ramses'in mumyasının yüzünde, boynunda ve omuzlarında çiçek hastalığından kaldığı düşünülen izlere rastlanmıştır.³¹ Ramses'ten 3000 yıl öncesine dayanan üç mummyada da benzer izler mevcut olmasına rağmen çiçek hastalığına bağlamak için yeterli kanıt yoktur.³²

Hindistan'da ise MÖ 500'lerde yirmi beş milyon nüfusa sahip bir medeniyette çiçek hastalığının bulunduğu düşünülmektedir. Dr. John Zephania Holwell (1798), bu hastalığın bilinmeyen çağlardan beri Hindistan'da bulunduğunu iddia eder ve bu iddiasını çiçek hastalığı için kullanılan "masurika" kelimesinin erken Hristiyan çağından beri bu medeniyette kullanılmasına dayandırır.³³ Öte yandan Hint kültüründe Çiçek Tanrısı'nın varlığı, hastalığın ölümcül salgınlar halinde Hint toplumunu derinden etkilediğinin bir başka göstergesidir. Hastalığın yaygın görüldüğü Eski Hint'te çiçek çıbanlarının insan yüzünde bıraktığı izleri yok edebilmek için bir merhem kullanıldığı iddia edilir ancak bunu kanıtlayan bir belgeye ulaşamadığı için bu bilgi rivayetten öteye geçmez. Yine Hindistan'ın Bender şehrindeki bir mabedin aşihane olarak faaliyet gösterdiği söylenir. Burada tedavi gören hastalara, çiçek hastalarının kullandığı elbiseler giydirilmiştir. Bu verilerden yola çıkan Guersent, çiçek virüsü ve çiçek aşısının Hint topraklarında çok eskiden beri var olduğunu iddia etmiştir.³⁴ Eğer bu iddia doğruysa veba ve kolera gibi iki ölümcül bulaşıcı hastalığın kaynağının da aynı şekilde Hindistan'da oluşu daha anlamlı hale gelir.

²⁹ Fenner, *Smallpox*, s. 210.

³⁰ "Smallpox", *Encyclopedia Britannica, Encyclopedia Britannica Online*, <https://www.britannica.com/science/smallpox> (Erişim: 03.07.2017).

³¹ Trevor Bryce, *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, çev. Müfit Günay, Ankara: Dost Yayınları, 2002, s. 188.

³² Fenner, *Smallpox*, s. 211.

³³ Fenner, *Smallpox*, s. 211.

³⁴ Süheyl Ünver, *Türkiye'de Çiçek Aşısı ve Tarihi*, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1948, s. 5.

Çin’de en erken çiçek tanımlaması 340 yılında Dr. Ge Hung tarafından yazılan *Handbook of Medicines for Emergencies* adlı kitapta yapılmıştır.³⁵ Eserde yaygın görüşün aksine hastalığın Çin’e Mısır ve Hindistan’dan gelmediği vurgulanmış ve orijini hakkında üç ihtimal verilmiştir.³⁶ İlk ihtimal, hastalığın Yung Hui hükümdarlığının dördüncü yılında ortaya çıkmasıdır. İkinci ihtimal, Chien-Wu döneminde ortaya çıkmasıdır. Üçüncü ve en güçlü ihtimal ise 25-49 yılları arasında Ma Yuan’ın Hunan eyaletini ele geçirmesiyle ortaya çıkmış olmasıdır. Öte yandan bazı kaynaklar hastalığın Çin’de ilk kez MÖ 1122 yılında tanımlandığını yazmaktadır.³⁷ Dr. Donald Hopkins’e göre ise MÖ 250’lerde çiçek, kuzey Çin’de mevcuttu.

Çin’den Kore’ye yayılan çiçek, 552’de Japonya’da görülmüştür. Dahası 735 yılında denizciler vasıtasıyla Japonya’nın Nara eyaletinde yarım milyon kişi çiçekten hayatını kaybetmiştir.³⁸

570 yılı civarında Arabistan yarımadasında yaşanan Fil Savaşı’nda başlayan salgının çiçek olduğu tahmin edilmektedir.³⁹ Ayrıca Alman oryantalist Wüstenfeld’e⁴⁰ göre, El-Ezrakî, Fil senesi denilen bir yılda Arabistan’da patlak veren çiçek hastalığını ilk teşhis eden kişidir. Bu konu, Mesudî’nin *Mürûcuz Zeheb* eserinin Bulak basmasının birinci cildinde ve İbnü’l-Esir’in *El-Kâmil fi’t-Târîh* eserinde de yer alır.⁴¹

Çiçek hastalığı ile ilgili ilk ayrıntılı bilgiler Ebubekir Zekerîya er-Râzî (ö. 925) tarafından verilmiştir. Râzî’den önce çiçek hastalığı ile kızamık tek bir hastalık olarak kabul edilmekteydi.⁴² Râzî’nin iki hastalığı birbirinden ayıran *Kitabu’l-Cüderî ve’l-Hasbe* adlı bu eseri *De Variolis et Morbilis*

³⁵ Fenner, *Smallpox*, s. 215-216.

³⁶ Fenner, *Smallpox*, s. 216.

³⁷ İbrahim Okur, *Uygurluğun Kritik Yolu Olarak Temizliğin Tarihi*, Bursa: Okursoy Yayınevi, 2005, s. 323.

³⁸ Fenner, *Smallpox*, s. 216.

³⁹ Fenner, *Smallpox*, s. 214.; Bu savaş aynı zamanda Kuran-ı Kerim’in Fil suresinde anlatılan saldırı girişimi ile örtüşmektedir. Dolayısıyla Ebrehe’nin fil ordusunun mağlup olmasının nedeni çiçek salgını olabilir. Bu da Feridun Nafiz Uzluk’un, çiçek bahsiyle ilgilenenlerin Fil suresine gereken ehemmiyeti vermemesinden yakınmasını destekler.

⁴⁰ Wüstenfeld, 858 yılında vefat eden ve Mekke tarihinin en eski yazarlarından olan El-Ezrakî’nin eserini tercüme etmiştir.

⁴¹ Uzluk, *Genel*, s. 196.

⁴² Uzluk, *Genel*, s. 197.

ismiyle Lâtinçe'ye ve ayrıca Grekçe'ye çevrilmiştir.⁴³ Eser, XVII. yüzyıla kadar Avrupa hekimleri tarafından dikkate alınmış ve 1495-1866 yılları arasında kırk kez basılmıştır.⁴⁴ Râzî aynı zamanda hastalığın özellikle sonbahar aylarında ve çocuklarda görüldüğünü yazmıştır. Bundan sonra İbn-i Sînâ (ö. 1037) da *El-Kânûn fi't-Tıbb* adlı meşhur eserinde çiçek hastalığını bulaşıcı hastalıklar arasında zikretmiştir.⁴⁵

Çiçek hastalığının Avrupa'ya sıçraması ise 452 yılında Hunlar vasıtasıyla olmuştur.⁴⁶ Bu tarihten evvel bir ihtimale göre MÖ 430 yılında Atina'da yaşanan salgın da veba ya da çiçektir. Buna göre virüs, Etiyopya'dan Mısır'a, ardından Libya'ya sıçramış ve nihayet iki yıl boyunca Atina'da kalmıştır. Fakat hâlâ bu salgını hangi hastalığın yaptığı bilinmemektedir. Diğer bir ihtimale göre, MÖ 395'te Kartaca'nın Sicilya'yı kontrol altına almasıyla birlikte hastalığın Avrupa'ya girdiği düşünülür.⁴⁷

Kuzey Afrika'ya saldıran Müslümanlar vasıtasıyla hastalık, 710 yılında önce Portekiz'e ardından İspanya'ya yayılmıştır.⁴⁸ Tüm Avrupa'da görülmesi ise Sekizinci Haçlı Seferi sırasında 1270 yılı Temmuz ayında tüm orduda görülen salgından sonra olmuştur. Geri dönen Haçlılar ile birlikte Avrupa'ya çiçek ve tifo gibi birçok salgın hastalık girmiştir.⁴⁹ Bu tarihlerden sonra Avrasya'nın kalabalık bölgelerinde, Akdeniz kıyılarında ve Afrika kıtasında hastalık mevcut durumdadır. XV. yüzyılda İskandinavya'da XVI. yüzyılda ise Rusya dışında Avrupa'nın her yerinde sık sık görülen çiçek virüsü, şiddetli salgınlara neden olmuştur.⁵⁰

Hastalığın Amerika kıtasına gelişi XVI. yüzyılda kıtanın Avrupalılar tarafından keşfinden sonra, İspanyollar vasıtasıyla olmuştur. 1519 yılında İspanya'dan yola çıkan Cortes, yanındaki 600 askeriyile takriben yirmi milyonluk Aztek İmparatorluğu'nu ele geçirmek için Meksika kıyılarına

⁴³ Fenner, *Smallpox*, s. 214.

⁴⁴ "Smallpox", *AnaBritanica*, C. 18, İstanbul: Ana Yayıncılık, 1990, s. 429.

⁴⁵ İbn-i Sînâ, *El-Kânûn fi't-Tıbb*, (Birinci Kitap), çev. Esin Kâhya, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1995, s. 112.

⁴⁶ Sherman, *Dünyamızı*, s. 72.

⁴⁷ Fenner, *Smallpox*, s. 214-215.

⁴⁸ Sherman, *Dünyamızı*, s. 72.

⁴⁹ Işın Demirkent, "Haçlı Seferleri ve Türkler", *Türkler*, C. 6, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 664.

⁵⁰ Sherman, *Dünyamızı*, s. 72.

ayak basmıştır.⁵¹ Aztekler sayıca üstün ve askerî açıdan güçlü olmasına rağmen büyük bir yenilgiye uğramıştır. Bu yenilginin sebeplerinden biri de 1520 yılında İspanyol Kübasından gelen enfekte bir köle vasıtasıyla yayılan çiçek mikrobudur. Salgın, kısa sürede Aztek nüfusunu yok etmiş ve kazanan Cortes'in ordusu değil Avrasya mikrobu olmuştur.⁵²

Yenidünya'nın ikinci büyük salgını 1526 yılında adaya gelen ikinci çiçek mikrobi ile başlamıştır. 1531 yılında bu kez Pizarro, sadece 168 adamıyla İnka İmparatorluğu'nu ele geçirmek üzere Peru'ya ayakbasmış fakat İnka İmparatoru ve halefi de dâhil olmak üzere nüfusun çoğunluğu çiçek salgınında hayatını kaybetmiştir. Böylece Amerika kıtası kolaylıkla eski dünya insanların hâkimiyetine girmiş ve yüz ton altın ile yüz ton gümüş başta olmak üzere kıtanın tüm kaynakları kolayca talan edilmiştir. Çok acıdır ki 1618 yılına gelindiğine yerli nüfus 1,6 milyona kadar düşmüştür.⁵³

Yaklaşık 3000 yıldır dünyanın hemen her yerinde salgınlara sebep olan ve sadece geçtiğimiz yüzyılda 300 ilâ 500 milyon kişinin ölümüne sebebiyet verdiği düşünülen çiçek hastalığı için Dünya Sağlık Örgütü 1958 yılında kontrol programı başlatmıştır.⁵⁴ Dokuz sene sonra eradikasyon⁵⁵ programına dönen bu girişimin başına Dr. Donald Henderson getirilmiştir. Sistematiik yürütülen çalışmalar sonuç vermiş ve on iki sene sonunda müjdeli haber kamuoyuyla paylaşılmıştır. 1979 yılında yapılan bu duyuruya göre, çiçek hastalığı tamamen yok edilmiştir.⁵⁶ Böylelikle çiçek mikrobi, yeryüzünde insan eliyle ortadan kaldırılan ilk ve tek hastalık olarak tarihe geçmiştir.

Her türlü ihtimale karşın çiçek aşısının son numunelerinin Atlanta'da bulunan ABD Federal Hükümetinin Hastalıkları Kontrol ve Önleme Merkezi (CDC) ile Rusya Federasyonu'nda bulunan Koltosvo dahilinde

⁵¹ Diamond, *Tüftek*, s. 270.

⁵² Diamond, *Tüftek*, s. 271.

⁵³ Diamond, *Tüftek*, s. 271.

⁵⁴ "The Smallpox Eradication Programme - SEP (1966-1980)", World Health Organization, <http://www.who.int/features/2010/smallpox/en/> (Erişim: 07.07.2017).

⁵⁵ Eradikasyon: Yok etme.

⁵⁶ Geoffrey L. Smith, Grant McFadden, "Smallpox: Anything to Declare?", US National Library of Medicine National Institutes of Health, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/12094226> (Erişim: 07.07.2017).

Devlet Viroloji ve Biyoteknoloji Araştırma Merkezinde saklanmaktadır.⁵⁷ Bu konudaki en büyük spekülasyon ise virüsün yeniden biyolojik silah olarak kullanılabilceği ihtimalidir.⁵⁸

2. Hastalığa Karşı İlk Makul Çare: Çiçekleme Usulü

Edward Jenner'ın 1796 yılında modern çiçek aşısını icadına kadar çiçek hastalığı milyonlarca can aldı. Fakat insanoğlu, bu aşından yüzyıllar önce kendisini çiçekten koruyacak bir takım geleneksel metotlar geliştirmişti. Variolation denen bu usuller insanları ciddi oranda hastalıktan koruyamasa da modern aşının üretilmesine kadar en etkili yöntem olmuştur.

Eski Hint'ten öğrenilen ilk metoda göre, hastanın cildinde çıkan çıbanın cerahatinden⁵⁹ bir parça alınır. Kurutulup ufalanır ve sağlıklı kişinin burnuna üflenirdi. Çin'de de aynen tatbik edilen bu yöntem asırlarca kullanılmıştır.⁶⁰ Aslında bilinen bu ilk yöntem o zaman için bilimsel bir devrim niteliğindedir. Çünkü hekimler, çiçeğe yakalanıp kurtulan kişilerin daha sonraki salgından etkilenmediğini, dolayısıyla bir nevi bağışıklık kazandığını gözlemlemiş ve bu gözlem sonucunda hafif çiçeğe tutulmanın salgından koruduğunu fark etmiştir.

Diğer metot ise hafif çiçek çıkarmış bir çocuğun yanına sağlıklı çocuk yatırılmasıydı. Yirmi dört saat boyunca hastanın yatağında yatan çocuk hafif çiçeğe tutulur ve hemen atlatırdı. Böylece yaklaşık iki yıl çiçeğe tutulma ihtimali ortadan kalkardı.⁶¹

Hindistan ve Çin'de bilinen bu geleneksel yöntemler ilk olarak Kafkaslara geçmiştir. Kafkasya civarında yaşayan Çerkez, Gürcü gibi köle ticareti yapan milletler arasında çiçekleme usulü ayrı bir öneme sahiptir. Zira güzelliği ile dünyaya nam salmış Kafkas kızlarının çiçeğe yakalanıp hayatını kaybetmesi yahut iyileşirse yüzündeki çiçek bozuğu ile yaşaması cariyeye ticaretine ciddi anlamda zarar vermekteydi. Bu sebeple Kafkas

⁵⁷ Orhan Kılıç, *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, Elazığ: T.C. Fırat Üniversitesi Rektörlüğü Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, numara: 6, Tarih Şubesi Yayınları numara: 5, 2004, ss. 35-36.

⁵⁸ Kılıç, *Eskiçağdan* ss. 35-36.; Yavuz Uyar ve Alper Akçalı, "Biyolojik Silah Olarak Viral Ajanlar", *Türk Hijyen ve Deneysel Biyoloji Dergisi*, C. 63, S. 1,2,3 (2006), s. 69.

⁵⁹ Cerahat: İrin.

⁶⁰ Onul, *İnfeksiyon*, s. 150.

⁶¹ Ünver, *Türkiye'de*, s. 5.

çocukları çok erken yaşlarda aşılansmaktaydı. Selçukluların, Kafkaslardan aldığı bu usulü Osmanlı topraklarına aktardığı kabul edilir.⁶² Öte yandan Çin’de çiçek hastalığı için kullanılan kelimenin kökünün “*kutsal çiçek*” anlamına gelmesi Çin ile Osmanlı arasında bir ilişkiyi akla getirmektedir.⁶³

Avrupa çiçekleme uygulamasıyla, XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde III. Ahmet (1703-1730) döneminde Osmanlı Devleti’nde görev yapan İngiliz elçisinin eşi Lady Wortley Montagu vasıtasıyla tanışmıştır. Başlangıçta karşı çıkılsa da İngiltere’de Robert Sutton ve oğlu tarafından Sutton metodu denen bir aşılama tekniğı geliştirilmiştir. Baba Sutton, 1760 yılında çiçeklemenin Avrupa’da yayılması için çok uğraşmıştır. Özellikle aşının saray dışına taşınmasını sağlayan ilk kişidir. Ayrıca hekim olmamasına rağmen aşı evi açarak on sekiz bin kişiyi aşılattığı bilinir.⁶⁴ Bu metottaki tek fark, mayanın taze ya da henüz aşılansmış birinden alınmış olmasıdır. Yöntem bakımından nispeten modern aşılamaya benzeyen Sutton metodu ile saray erkânının da aşılandığını biliyoruz. Örneğin Dr. Thomas Dimsdale, Rus Çariçeyi bu yöntemle aşılayarak servet edinmiştir.⁶⁵ Bu uygulama daha sonra, Cotton Mather (ö. 1728) tarafından Amerika’ya götürülmüştür.⁶⁶

Çiçekleme usulü, modern aşının keşfine kadar insanlığa oldukça fayda sağlamıştır. Her şeyden önce her yaşta ve her mevsimde yapılabilirdi. Çıbanlar bütün vücuda yayılmaz sadece aşılansan bölgede ve yüzde 15-20 tane çıkardı. Bunlar iz bırakmadığı için kozmetik açıdan sorun edilmezdi.⁶⁷

Geleneksel çiçekleme metodu, modern aşının keşfine kadar faydalı bir metot olsa da zararları da vardı. Mesela çiçek mikrobu bazen tehlikeli boyutta enfekte olabiliyordu. Bu yüzden aşı mayası alınacak kişinin, hastalığın hangi evresinde olduğu iyi tayin edilmeliydi. Ayrıca kişi

⁶² Esin Karlıkaya, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Uygulanan Aşı ve Serumlar ile Bunların Üretildiği Kuruluşlar”, *Trakya Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, S. 16(3) (1999), s. 168.

⁶³ “What is the Chinese etymology of 天花 (smallpox)?”, Quora, <https://www.quora.com/What-is-the-Chinese-etymology-of-%E5%A4%A9%E8%8A%B1-smallpox> (Erişim: 10.07.2017).

⁶⁴ Okur, *Uygurluğun*, s. 327.

⁶⁵ Uzluk, *Genel*, s. 201-202.; Stefan Riedel, “Edward Jenner and The History of Smallpox and Vaccination?”, US National Library of Medicine National Institutes of Health, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1200696/> (Erişim: 10.07.2017).

⁶⁶ Okur, *Uygurluğun*, s. 328.

⁶⁷ Uzluk, *Genel*, s. 198.

aşılmasa belki de hayatı boyunca hiç çiçeğe yakalanmayacaktı. Bu ihtimali düşününce başarısı yüksek olmayan çiçekleme metoduyla büyük bir riske girilmiş olunuyordu. En önemli tehlikesi de aslında ironik biçimde hastalığı yayıyor olmasıdır. Sadece aşılınmak için bile püstül⁶⁸ döken kişinin irinlerine konan sinekler ya da hava ve tükürük yoluyla hastalık başkalarına bulaşabilirdi.⁶⁹ Bu sebeplerden ötürü modern aşı keşfedildikten sonra çiçekleme metodu, salgına sebebiyet verdiği gerekçesiyle hemen yer yerde yasaklanmıştır.

Çiçekleme usulünün başarısı da hekimden hekime göre değişkenlik gösteriyordu. Örneğin, Dr. Thomas Dimsdale, Dr. Camy ve Dr. Chandler'in uyguladığı binlerce çiçek aşısında hiç ölüm görülmemiştir. Fakat Dr. Jurin 440 aşıda dokuz ölüm vakası yaşamıştır. Bu da yüzde iki oranında başarısızlık anlamına gelir. Dr. William Stuart'ın başarısı ise 1.250 aşıda beş ölüm vakasıdır ki bu da binde dört ölüm oranına tekabül eder.⁷⁰ Kişiden kişiye ve yöntemden yönteme değişiklik gösteren ölüm oranları, yine de aşının olmadığı dönemlerde binlerce kaybın yanında oldukça başarılı kabul edilebilir.

3. Osmanlı'da Çiçekleme Usulü

Türkiye'de çiçekleme uygulamasının tarihleri çok eskiye dayansa da mevcut bilgiler rivayetten öteye geçmemektedir. Bilinen en eski tarihi belge, üzerinde "Aşılamacızade Hekim Ali Çelebi" yazan 7 Kasım 1697 tarihli bir mezar taşıdır.⁷¹ Buradan yola çıkarak, Lady Montagu'nun mektubundan yaklaşık bir asır evvel yani XVII. yüzyıl başlarında bu uygulamayı meslek olarak yapan kişilerin var olduğuna kanaat getirebiliriz.

Türkiye'deki çiçekleme yöntemi detaylı olarak Lady Wortley Montagu'nun⁷² 1 Nisan 1717 tarihinde dostu Sarah Chiswell'e yazmış

⁶⁸ Püstül: İçi cerahatla dolu ve genellikle toplu iğne başı büyüklüğünde olan kabartılardır.

⁶⁹ Uzluk, *Genel*, s. 201-202.

⁷⁰ Uzluk, *Genel*, s. 201.

⁷¹ Uzluk, *Genel*, s. 197.

⁷² Lady Wortley Montagu: İngiliz yazar. Osmanlı döneminde İngiltere tarafından İstanbul'a elçi olarak atanan Edward Wortley Montagu'nun eşiydi.

olduğu mektupta ele alınmıştır.⁷³ Lady Montagu'nun Lale Devri başlarken yazdığı bu mektup, bazı kaynaklarda Osmanlı'da çiçekleme yönteminin yanlışlıkla Lale Devri gibi geç bir döneme tarihlenmesine yol açmıştır. Aslında geleneksel çiçekleme yöntemi Lale Devri'nden çok daha evvel uygulanmıştır.

Bu mektuba göre, geleneksel çiçekleme işlemi Eylöl ayında bu için ehli olan tecrübeli kadınlar tarafından yapılırdı. Etkinlik başlamadan evvel, aşıcı kadınlar tarafından evlere haber salınırdı. Kurutulmuş ve fındık kabuğunda saklanmış çiçek cerahatleri öncelikle gülsuyu ile sulandırılıp sürülebilir hale getirilirdi. Ardından çiçekleme işlemi yapılacak 15-16 ocuk bir araya getirilir ve kollarında açılan iziğe, hazırlanan macun sürölürdü.⁷⁴ Aşı yerindeki kan kurumaya başladığında ise yine gülsuyu ile ıslatılmış gül yaprağı, yaranın üzerine gelecek şekilde bağlanırdı. Bu sırada merasimdeki kızlar “*Yavrum gül olsun, gülleri bülböl dolsun*” diye şarkı söylerdi.⁷⁵ çiçekleme işlemi bittikten sonra çocuklar kollarına bağlanan gül yaprağı soluncaya kadar hamama götürölmezdi. Ekşi yedirilmez, ne tür olursa olsun çiçek koklatılmazdı.⁷⁶ ocuk, ortalama 15-20 adet çıban çıkarır ve bu çıbanlar hafif olduğu için çopurluk bırakmazdı.⁷⁷ Böylece aşılanan çocuklar, çiçekli bir hastanın yanına gitse dahi çoğunlukla enfekte olmazdı. Usulen açıdan bir iki yıl sonra tekrar uygulanırdı.⁷⁸ Bu yöntemin, 1676 yılında İstanbul'a gelen ve 5-6 çocuğu aşılayan bir Yörük vasıtasıyla öğrenildiği kabul edilir.⁷⁹

Fakat Dr. Rıfat Osman'ın yorumuna göre, yukarıda bahsedilen Lady Montagu'nun Edirne'deki çiçekleme uygulaması için verdiği dönemlemede bir yanlış anlaşılma söz konusudur. Mektupta belirtilen Eylöl ayından kasıt uygulamanın sadece sonbahar mevsimde yapıldığı anlamına gelmemektedir. Bu dönem, birçok ritüele sahip olan çiçekleme işlemi için gerekli paranın

⁷³ Lady Montagu, *Türkiye Mektupları 1717-1718*, ev. Aysel Kurutluoğlu, İstanbul: Kervan Kitapçılık, Tercüman Gazetesi 1001 Temel Eser 12, ss. 66-67.

⁷⁴ Ünver, *Türkiye'de*, s. 20.

⁷⁵ Ünver, *Türkiye'de*, s. 23.

⁷⁶ Braun, *Bulaşıcı*, s. 72.

⁷⁷ Uzluk, *Genel*, s. 198.

⁷⁸ Ünver, *Türkiye'de*, s. 23.

⁷⁹ Nuran Yıldırım, “Salgın Afetlerinde İstanbul”, *Afetlerin Gölgesinde İstanbul*, ed. Said Öztürk, İstanbul: İstanbul Kültür Aş., 2010, s. 126.

temin edildiği hasat zamanına işaret etmektedir. O dönemde külfetli denilebilecek çiçekleme uygulaması için çocuklar aileleriyle birlikte toplanırdı. Misafirler için kazanlar kaynar, yemekler pişirilir, şerbetler hazırlanır, türküler söylenir ve her yer güllerle donatılırdı. Aşıcı kadınlar da çiçek mayalarıyla şenliklere eşlik ederdi. İşte tüm bu hazırlıkların maliyetini karşılayabilmek için hasat zamanı beklenirdi.⁸⁰

Öte yandan Dr. Rifat Osman, mektupta bahsi geçen Edirneli kadınların aşıcı hatun, aşıcı kadın, çiçekçi hanım diye anıldığını teyit etmektedir. Bu insanların genellikle gül, şebboy, sümbül ve lale yetiştiren kadınlar olduğunu belirtir.⁸¹ Yani çiçek yetiştiriciliği yapan kadınlar, aynı zamanda bu hastalığın aşısını hazırlar ve uygulardı. Nitekim, IV. Murat'ın İstanbul'daki kasrının bahçe peyzajını da 1631 yılında çiçekçi bir aşıcı kadın yapmıştı.⁸²

Bölgelere göre küçük farklılıklar göstermesine rağmen genel olarak Anadolu'da iki tip çiçekleme usulü vardı: Bunlardan ilki Lady Montagu'nun mektupta anlatmış olduğu türde uygulanan çiçek aşısıdır. Türklerde ikinci çiçekleme metodu da Hekim Angelo Gatti'nin⁸³ İstanbul'a geldiğinde öğrenip bize aktardığı usuldür. Buna göre, hastalık geçiren kişinin püstüllerindeki cerahat alınarak ipe bulaştırılırdı. Kurutularak saklanan bu ip, aşı vakti geldiğinde yine gülsuyu ile sulandırılırdı. Ardından aşılacak çocuğun koluna derin bir çizik atılarak ip yerleştirilir ve yaranın üstü kapatılmadan iyileşmesi beklenirdi.⁸⁴

4. İngiltere'de Çiçekleme Usulü

Sefir zevcesi Lady Montagu, Edirne'de gördüğü çiçekleme usulünü ilk olarak dostu Sarah'a anlattığında bu usulün İngiltere'de kabul görmeyeceğini biliyordu. Bu dönemde İngiliz din adamları, böyle bir uygulamanın kadere karşı gelmek olduğuna inandığından aşı olanları idama

⁸⁰ Ünver, *Türkiye'de*, s. 23. (Rifat Osman'ın 1931'de Bükreş'te yapılan 9. Uluslar Arası Tıp Tarihi Kongresi'ne göndermiş olduğu "*Tarihte Edirne'de Çiçek Aşısı ve Merasimi*" başlıklı mektuptan alınmıştır.

⁸¹ Ünver, *Türkiye'de*, s. 23.

⁸² Ünver, *Türkiye'de*, s. 23.

⁸³ Giovanni Angelo Gatti: 1724-1798 yılları arasında yaşamış Fransız Hekim. Çiçekleme usulünün Fransa'da yaygınlaşması için çalışmış ve bu yönüyle nam salmıştır.

⁸⁴ Uzluk, *Genel*, s. 200.

varan cezalara çarptıracaklarını söylemişlerdir. Ayrıca aşığı uygulayan hekimlerin evlerine saldırılar düzenlenmiş ve aşığı savunanlar kâfir olarak damgalanmıştır.⁸⁵

Lady Montagu, 1721 yılında İngiltere'ye döndüğünde çiçeklemenin yayılması için çok gayret göstermiştir. Aynı yıl İngiltere'de başlayan şiddetli çiçek salgınında Montagu, dört yaşındaki kızını kendi doktoru Charles Maitland vasıtasıyla aşılatmış fakat buna rağmen Londra'daki papazlar çiçekleme usulüne sıcak bakmamıştır.⁸⁶ Aşının tehlikesiz olduğunu, çiçek hastalığının kader olmadığını ispatlamak için çare arayan Lady Montagu'nun yardımına ahbabı Sir Hans Sloane yetişmiştir. Onun tavsiyesi üzerine Lady Montagu, Galler Prensi ile konuşmuş ve ölüm cezasına çarptırılmış altı cani ile on bir kimsesiz çocuk üzerinde aşı tatbik edilmesine karar verilmiştir. Çiçekleme usulü ile aşılanan on yedi kişi herhangi bir zarar görmeyince aşının tehlikesiz olduğu anlaşılmış⁸⁷ ve 19 Nisan 1721 tarihinde fikir babası Sir Hans Sloane gözetmenliğinde, Dr. Maitland tarafından saraydaki bazı prensler aşılanmıştır.⁸⁸ İlk seferde aralarında Galler Prensi'nin çocukları ve Cumberland Dukası'nın da olduğu toplam 200 yüksek rütbeli aşılanmıştır.⁸⁹ Böylece çiçekleme usulü, İngiltere'de ve dolayısıyla Avrupa'da ilk kez resmî otoritelerin izniyle uygulanmış fakat tam bu sırada İngiltere tarihi için talihsiz bir olay yaşanmıştır. Aşılanan kimselerden Sunderland Prensi ve Bridgewater Dukası'nın oğlu hayatını kaybetmiştir. Böylece aşığı olan güven kaybolmuş ve çiçekleme usulü bu kez dünyevî nedenlerden ötürü tereddüde yol açmıştır. Fakat bu talihsizliğe rağmen kimse ölümcül çiçek mikrobuna karşı mücadeleden vazgeçmemiştir.

⁸⁵ Okur, *Uygarlığın*, s. 327.

⁸⁶ Abbas M. Behbehani, "The Smallpox Story: Life and Death of an Old Disease", US National Library of Medicine National Institutes of Health, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC281588/?page=7> (Erişim: 09.07.2017).

⁸⁷ Robin A. Weiss, José Esparza, "The Prevention and Eradication of Smallpox: A Commentary on Sloane (1755) 'An Account of Inoculation'", US National Library of Medicine National Institutes of Health, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4360126/> (Erişim: 10.07.2017).

⁸⁸ Abbas M. Behbehani, "The Smallpox Story: Life and Death of an Old Disease", (Erişim: 09.07.2017).

⁸⁹ "Smallpox", *Encyclopedia Britannica*, *Encyclopedia Britannica* Online, <https://www.britannica.com/science/smallpox> (Erişim: 03.07.2017)

1743 yılında Londra’da şiddetli bir çiçek salgını daha başlamıştı. Bunun üzerine çiçekleme usulü taraftarları tekrar harekete geçerek kendi rızalarıyla aşılandılar. Toplam iki bin kişiden ikisi ölürek binde birlik ölüm oranı elde edildi. Böylece çiçek aşısı tekrar güven kazanmış oldu. Yaklaşık üç yıl sonra Marlborough Dükü’nün himayesinde Londra’da bir çiçekleme hastanesi açılmasıyla birlikte bu metot resmiyet kazandı.⁹⁰ Böylece İngiltere’nin öncülüğünde Avrupa’nın pek çok bölgesine Osmanlı Devleti’nden öğrenilen geleneksel çiçekleme yöntemi yayılmış oldu.

İngiltere’nin ardından Danimarka ve İsveç’te 1754 yılında çiçekleme çalışmaları başlamış ve Dr. Linne⁹¹ tarafından insanlar ikna edilmeye çalışılmıştır. Aynı yıl Roma’da ortaya çıkan korkunç çiçek salgınının ardından çiçekleme usulü İtalya’ya da girmiştir. 1758 yılına gelindiğinde ise Voltaire gibi ünlü düşünürlerin çabalarıyla Fransa’da meşrulaşmıştır. Voltaire’in *Felsefi Mektuplar* eserindeki 11. mektupta çiçekleme usulü ile ilgili şu sözler yazmaktadır:⁹²

İngilizlerin deli ya da kudurmuş oldukları Hristiyan Avrupasında fıslıtlı halinde söylenmektedir. Deli imişler, çünkü çocuklarını çiçek hastalığına yakalıyorlarmış. Kudurmuş imişler, çünkü gelip gelmeyeceği belli olmayan bir hastalığa yakalanmamaları için bu çocuklara belli ve korkunç hastalığı büyük bir istekle geçiriyorlarmış. İngilizler ise bu konuda şöyle diyorlar: Öbür Avrupalılar korkak ve soysuzlaşmış insanlardır. Korkaktırlar çünkü çocuklarının biraz canlarının acımasından ürküyorlar, soysuzlardır çünkü onları bir gün çiçek hastalığından ölmeye hazır durumda bulunduruyorlar.

Çiçekleme usulü, Rusya’da 1760 yılında kabul görmüş, özellikle Sibirya’da herkes gönül rahatlığı ile aşılanıyor hâle gelmiştir. Öyle ki sekiz yıl sonra 1768 yılı Ekim ayında Rus Çarice Katherina ve Kasım ayında oğlu

⁹⁰ Uzluk, *Genel*, s. 199.

⁹¹ Carl Linnaeus: 1707-1778 yılları arasında yaşamış İsveçli doktor, zoolog ve botanikçidir.

⁹² Sigrid Hunke, *Avrupa’nın Üzerine Doğan İslam Güneşi*, İstanbul: Bedir Yayınevi, 1972, s. 101-102.

Prens Paulo, İngiliz hekim tarafından binlerce altın karşılığında aşılanmıştır. İsviçre’de Tissot, Bernoulli gibi hekimler titiz çalışmalar ortaya koymuştur. Bütün bunlara rağmen Almanya’da o dönemde çiçeklemeye sıcak bakılmamış, bu uygulamaya sadece kuzey ve batı Almanya bölgesi ılımlı yaklaşmıştır.⁹³

5. Modern Çiçek Aşısının İcadı: (1796)

Dünya tarihine yön verecek kadar şiddetli salgınlara yol açan çiçek hastalığının kontrol altına alınmasını sağlayan modern aşı, 1 Temmuz 1796 tarihinde İngiliz Hekim Edward Jenner tarafından bulunmuştur. Edward Jenner, Piskopos vekili Stephen Jenner’in oğlu olarak 17 Mayıs 1749 tarihinde Gloucestershire’a bağlı Berkeley kasabasında dünyaya gelmiştir. Doğup büyüdüğü köyde Dr. John Hunter’in sekiz yıl boyunca çıraklığını yapan Jenner, daha sonra hekimlik eğitimi için Londra’ya gitmiştir.⁹⁴ Şehir hayatını sevmediğinden eğitimini tamamlayıp kasabasına dönmüş ve insanlığı kurtaracak icadını burada gerçekleştirmiştir.⁹⁵

Jenner, çiçek illetine karşı modern bir aşı geliştirme fikrini sütçülük yapan bir köylü kızına borçludur. Bir gün bu kız Jenner’e gelerek “*Benim çiçek çıkartma ihtimalim yok, çünkü ben inek çiçeğine tutuldum.*” der. Bunun üzerine Jenner, 1776 yılında başlayarak yirmi yıl boyunca ulaşabildiği tüm vakaları incelemiştir. Ardından daha önce inek çiçeğine yakalanan 16 kişiye eski usul aşığı tatbik etmiş ve hiçbirinde aşının tutmadığını tecrübe ederek kızın haklı olduğunu görmüştür.

Jenner, yaptığı çalışmalar sebebiyle meslektaşları tarafından cemiyetten kovulmakla tehdit edilmiştir.⁹⁶ Ne var ki bunların hiç birine aldırmayan Jenner, 14 Mayıs 1796 günü çok cesur bir deneye kalkışmıştır. Berkeley civarında başlayan çiçek salgını sırasında daha önce elinde oluşan çizik nedeniyle inek çiçeğine yakalanmış Sarah Nelms adındaki köylü kızından aldığı cerahati, sekiz yaşındaki James Philips adında bir çocuğa

⁹³ Uzluk, *Genel*, s. 200.

⁹⁴ Okur, *Uygarlığın*, s. 328.

⁹⁵ Uzluk, *Genel*, s. 202.

⁹⁶ Uzluk, *Genel*, s. 202.

aşılacaktır.⁹⁷ 3-4 gün sonra çocuğun vücudunda karakteristik çiçek çıbanları oluşmaya başlamıştır. Çocuk ya ölecek ya da hayatta kalıp aşının tuttuğunu ispatlayacaktı. Nihayetinde çocuk iyileşmiştir. Şimdi sıra, ortaya koyduğu tezi ispatlamaya gelmiştir. Jenner, 1 Temmuz 1796 tarihinde yeniden harekete geçer. Çiçeğe yakalanmış başka bir hastanın çıbanındaki irini olarak yeni iyileşmiş James Philips'in her iki kolunu eski metot çiçekleme yöntemiyle aşılır. Çocukta hiçbir surette hastalık belirtisi görülmez.⁹⁸ Böylece Jenner, inek çiçeğine yakalanan birinin püstüllerindeki madde ile aşılama yapabileceğini ve bundan sonra kişinin çiçek hastalığına yakalanma ihtimalinin olmadığını ispatlamıştır. Bu yeni yöntem ile insandan insana değil, ilk kez hayvandan insana aşılama yapılmıştır.⁹⁹ İşte bu hayvandan insana aşılama yönteminin keşfedilmesi, çiçekle mücadelenin mihenk taşıdır.

Jenner, görüşlerini yazıya dökerek 1797'de Royal Society'ye gönderdiyse de makalesi reddedildi. Ardından 75 sayfadan oluşan *An Inquiry into The Causes and Effect of The Variolae Vaccinae, A Disease Discovered in Some of The Western Counties of England, Particularly Gloucestershire, and Known by The Name of 'The Cow-Pox, London, 1798* isimli eserini kaleme alarak buluşunu literatüre kazandırdı. İngiliz hükümeti, tıp dünyasına katkılarından dolayı Jenner'e 1802'de on bin İngiliz altını ve 1807'de de yirmi bin İngiliz altını hediye etti.¹⁰⁰

Modern aşının mucidi olma şerefini Jenner'e vermeyen ve onun büyük bir devrim yapmadığına inanan bir grup insan vardır. Fakat Jenner her ne kadar köylü kızından ilham almış olsa da yirmi yıl gözlem yapmış, tüm verileri toplayarak analiz etmiş, tezini ortaya koymuş ve sonunda riskli bir deneye kalkışarak başarıyla sonuçlandırmıştır. Hepsinden önemlisi tüm çalışmalarını belli bir metoda göre yazarak modern çiçek aşısını bulan hekim olarak Tıp Tarihi'ndeki haklı yerini almıştır.

⁹⁷ "Smallpox", *Encyclopedia Britannica*, *Encyclopedia Britannica Online*, (Erişim: 03.07.2017)

⁹⁸ Uzluğ, *Genel*, s. 205.; Ünver, *Türkiye'de*, s. 8.

⁹⁹ Ünver, *Türkiye'de*, s. 7.

¹⁰⁰ Uzluğ, *Genel*, s. 203.

Modern aşının icat edilmesiyle, geleneksel çiçekleme usulü Avrupa kıtasında yasaklanmıştır. İngiltere’de ise Avam Kamarası yüzünden 44 yıl daha beklenerek 1838 yılındaki büyük çiçek salgınından iki yıl sonra yasaklanmıştır.¹⁰¹ Öte yandan Osmanlı’da ise 1894’te yürürlüğe giren ikinci aşı nizamnamesinin 23. maddesi uyarınca geleneksel çiçekleme usulü yasaklanmıştır¹⁰².

6. Modern Çiçek Aşısının Osmanlı’da Üretilmesi: (1892)

Asırlardır insandan insana çiçekleme (variolation) metodunu kullanan Osmanlı Devleti ve toplumu Jenner’in icadıyla beraber çok geçmeden modern çiçek aşısı ile tanışmış; sadece dört yıl sonra, 23 Aralık 1800 tarihinde Osmanlı topraklarında ilk kez modern aşı tatbik edilmiştir.¹⁰³ Fakat bu aşının nasıl, nerede, kime/kimlere uygulandığı hakkında herhangi bir belgeye ulaşamamıştır. Önceleri modern aşı uygulamasında tereddüt edilse de çıkan fetva ve risaleler ile bu yeni usul kısmen benimsenmiştir.¹⁰⁴ Bununla birlikte Osmanlı halkı, XIX. yüzyıl boyunca modern aşı ile geleneksel çiçekleme metodunu birlikte kullanmıştır. Bu da çiçek hastalığı ile mücadelede, yetkililerin önündeki en büyük engel olmuştur.

Aşı maddesini ithal eden Osmanlı Devleti’nde çiçek aşısı üretim merkezi ise oldukça geç bir tarihte açılmıştır. Aslında yüzyılın başında bile çiçek aşısını tatbik etmiş olmasına rağmen Osmanlı’da yaklaşık bir asır boyunca aşı üretim merkezi kurulamaması dikkat çekicidir. Şöyle ki; XIX. yüzyıl başlarında tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı’da da devletin halk sağlığı ile ilgili herhangi bir sorumluluğu yoktur. Çağdaşlarında olduğu gibi yüzyılın sonunda bu durum değişmiştir. Özellikle veba, kolera ve çiçek gibi salgın hastalıkların yarattığı yıkımdan bıkan Batı dünyası, bir dizi yenileşmeye girişmiştir. Bunun Osmanlı Devleti’ne yansması ise III. Selim döneminde görülmüştür. II. Mahmut dönemine gelindiğinde tıp alanında

¹⁰¹ Uzluk, *Genel*, s. 202.

¹⁰² Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İstanbul, Divan Kalemî Evrakı, Mukavelenameler (A.) DVN. MKL) 35/23 (17 Muharrem 1312/21 Temmuz 1894).

¹⁰³ Yıldırım, “Salgın Afetlerinde İstanbul”, s. 126.; Erdem Aydın, “Tanzimat ve Osmanlı Sağlık Hizmetleri”, 4. *Türk Tıp Tarihi Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, (18-20 Eylül 1996), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003, s. 448.

¹⁰⁴ Ünver, *Türkiye’de*, s. 107.

köklü değişimlere gidilmiş; II. Abdülhamit, özellikle sağlık ve sosyal güvence konuları üzerine eğilmiştir.¹⁰⁵ Tanzimat Dönemi'nden sonra ise Osmanlı'nın sağlık politikalarına, devlet ile birey arasındaki hak-ödev ilişkisi kavramı yön vermeye başlamıştır. Bu bağlamda halk sağlığı hizmetlerinin de resmî başlangıç yılı olarak görülen 1871 İdare-i Umûmiyye Tıbbiye Nizamnamesi hazırlanmıştır.¹⁰⁶ Bu süreçte devlet, salgın hastalıklar konusunda koruyucu sağlık uygulamalarındaki görevini benimsemiş, sonuç olarak resmî bir aşı üretim merkezi kurulmasını desteklemiştir. Fakat Tanzimat 1839 yılında ilan edilirken telkikhane ancak 1892 yılında kurulabilmiştir. Hüseyin Remzi Bey'in girişimlerinin üç yıl önce başladığını düşünürsek bu durumda telkikhane'nin kuruluşu, yarım asır evvel gerçekleşen olayın etkilerine bağlanmaktadır. Şüphesiz Tanzimat, sonraki yıllarda sağlık alanında pek çok yeniliğe sebep olmuştur. Fakat aşı üretimine geçilmesini yalnızca bununla açıklamak eksik olacaktır. Zira çıkacak herhangi bir salgın, devletin meşruluğunu sorgulatabilecek, her an ayaklanmaya sebep olabilecektir. İşte bu yüzden yüzyılın sonunda halk sağlığı daha çok önemsenmiş, çiçek aşısı üretimi kontrol altına alınmak istenmiştir. Yine de bu müesseseden önce yerli aşı üretimine çok kez teşebbüs edilmiş fakat sonuçlarından korkularak aşı ithalatına devam edilmiştir.¹⁰⁷

Aşı üretimi ile ilgili ilk fikri 1811 yılında Şanizade Mehmet Ataullah Efendi¹⁰⁸ ortaya atmıştır. Şanizade, kendi araştırmaları ile Ayazağa Köyü'nün hastalıklı inekleriyle böyle bir çalışma yapılabileceğini ileri sürmüştür. Hatta kendi başına birçok kişiye inekten insana çiçek aşısı yapmıştır. Yaklaşık 26 yıl sonra 1837 yılında Hekim İsmail Paşa¹⁰⁹

¹⁰⁵ Nuran Yıldırım, "Sağlıkta Devr-i Hamîdi", *II. Abdülhamid Modernleşme Sürecinde İstanbul*, ed. Çoşkun Yılmaz, İstanbul: Avrupa Kültür Başkenti Projesi, 2010, s. 245.

¹⁰⁶ Aydın, "Tanzimat ve Osmanlı Sağlık Hizmetleri", ss. 448-449.

¹⁰⁷ Aydın, "Tanzimat ve Osmanlı Sağlık Hizmetleri", s. 448.

¹⁰⁸ Şanizade Mehmet Ataullah Efendi: 1771-1826 yıllarında yaşamış, ünlü Türk bilim insanı ve tarihçisidir. Askerlik, tıp ve tarih konularında telif ve çeviri birçok eseri vardır. Ata mahlasıyla yazdığı şiirlerini Divan'ında toplamış, ayrıca Mi'yarü't-Etibba (1819-İtalyancadan çevrilmiştir), Kavanin-i Asakir-i Cihadiye (1819), Kavanin-i Cerrahin (1828), İstilahat-ı Etibba ve Şanizade Tarihi (4 cilt, 1867-1875) adlı eserleri yazmıştır.

¹⁰⁹ Hekim İsmail Paşa: Aslen Sakızlı bir Rum ailesinden olup Cerrah Hacı İshak Efendi himayesinde pratik olarak cerrahlığı öğrenmiştir. İlk mezunlarını 1840 yılında veren Mekteb-i Tıbbiye öğrencileri arasındadır.

tarafından yerli aşı denemeleri için ikinci girişimde bulunulmuştur. 1840'da Mekteb-i Tıbbiye'de aşı ameliyesinin parasız olması hakkında irade çıkarılmış ve aşıcı yetiştirilmeye başlanmıştır.¹¹⁰ Yine Hekim İsmail Paşa, 1845'de memleketteki çiçek aşısının yozlaştığı kanısına varmış ve Viyana'dan yeni çiçek aşısı getirtmiştir.¹¹¹ Çok daha sonraları 1872 yılında Aşı Enspektörlüğü (Müfettişlik) kurulmuş ve başına Hüseyin Remzi¹¹² getirilmiştir. Nihayet 1880 yılında Dr. G.Violi tarafından buzağılardan çiçek aşısı üreten özel bir müessese kurulmuştur.¹¹³ Telkikhane-i Osmanî'yi oluşturan süreç bu şekilde ilerlemiştir.

Yaklaşık üç yıl boyunca telkikhaneyi kurmaya çalışan Dr. Hüseyin Remzi, ilk olarak 1889 yılında hazırladığı layiha ile tıpkı Avrupa'da olduğu gibi resmî bir telkikhane açılmasını ve üretilen aşılardan cam borularda ihtiyaç duyulan yerlere gönderilmesini önermiştir. Mekteb-i Tıbbiye Nezareti'ne giden bu yazı, heyette görüşüldükten sonra Bâbîâli'ye sunulmuş ve Şûrâ-yı Devlet'te görüşülmüştür. II. Abdülhamit'in emriyle 27 Temmuz 1892 tarihinde aşı üreten ilk müessese olan Telkikhane-i Osmanî Sirkeci'de açılmıştır.¹¹⁴

Artık Osmanlı devleti Avrupa ve Amerika'dan aşı ithal etmeyecektir. 1892 yılında üretime başlayan Telkikhane-i Osmanî toplamda 7.260.784 adet aşı üretmesine rağmen dönemin aşı ihtiyacını düzenli olarak karşılayamamıştır.¹¹⁵ Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte 31 Haziran 1934 tarihine kadar İstanbul Telkikhanesi, bu tarihten sonra da Ankara Merkez

¹¹⁰ Ünver, *Türkiye'de*, s. 9.

¹¹¹ Ekrem Kadri Unat, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bakteriyoloji ve Viroloji*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, 1970. s. 11.

¹¹² Hüseyin Remzi: 1839-1896 yılları arasında yaşamış Osmanlı hekimidir. Doğa bilimi ve zooloji alanlarında öğretmenlik yaptı. 1886'da Zoeros Paşa ve Hüseyin Hüsnü ile birlikte, yeni bulunan kuduz aşısını incelemek üzere Paris'e gönderildi. İstanbul'a döndükten sonra bakteriyoloji alanındaki yenilikleri uygulamak ve yaymak için büyük çaba harcadı.

¹¹³ Yıldırım, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ansiklopedisi*, C. 5, s. 1335.; Ekrem Kadri Unat, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşı ve Serum Hazırlama Müesseseleri", *Türk Tıp Alemi Dergisi*, Ayrı Baskı 1970, ss. 144-156.

¹¹⁴ Unat, *Osmanlı*, s. 16.

¹¹⁵ Unat, *Osmanlı*, s. 28.; Ünver, *Türkiye'de*, ss. 92-93.

Hıfzıssıhha Enstitüsü'ne bağlı Çiçek Aşısı Şubesi olarak faaliyet göstermiştir.¹¹⁶

Osmanlı arşiv belgelerinden anlaşıldığına göre Telkikhane'den önce ve sonra Osmanlı'da sıklıkla yetersiz aşı üretimi sorunu yaşanmıştır. Yetkililer bu sorunu, yeni aşılanmış ve temiz aile çocuklarının cerahatlerini aşı kalemi üzerine alarak uygulamak suretiyle çözmeye çalışmıştır. Bu sebeple belgelerde geçen boş aşı kalemi ifadesi, çoğaltılmak üzere istenen tıbbî gereç iken aşı mayası, taze aşı ve yahut dolu aşı kalemi üretimi yapılan esas aşı maddesidir. Bu çerçevede düşünüldüğünde, XIX. yüzyılda görülen salgınlarda bazen aşı kalemi bazen aşı mayası bazen de her ikisi talep edilmiştir.

Tarih	Miktar
1308/1892	428
1309/1893	5.597
1310/1894	12.711
1311/1895	48.356
1312/1896	45.183
1313/1897	76.458
1314/1898	144.927
1315/1899	127.682
Toplam	460.342

Tablo 1: Telkikhane-i Osmanî Tarafından 1892-1899 Yılları Arasında Üretilen Aşı Miktarı¹¹⁷

Çoğu zaman ihtiyaca cevap vermese de Telkikhane Osmanî'de aşı üretimi ciddi bir artışla devam etti. Ayrıca telkikhanedden çıkan aşılar kuvvetli ve tesirliydi. Üretilen aşılar salgın bölgesine gönderilmeden önce

¹¹⁶ Yıldırım, "Salgın Afetlerinde İstanbul", s. 129.

¹¹⁷ Ünver, *Türkiye'de*, s. 93.

kontrol edilirdi. Eğer aşı maddesi alınacak hastalıklı danalar zayıf maya verirse kullanılmazdı. Kuvvetli mayalar ise önce kobay tavşanlar üzerinde tecrübe edilirdi. Kontrol numarası verilen mayalar üç hafta dondurularak mikroplardan arındırılır ve içerisine gliserin eklenerek uzun süre dayanması sağlanırdı.¹¹⁸

Aşı taleplerinde haftalık olarak sevkiyat yapılırdı. Bir defada yüz ya da beş yüz adet aşı istense bile haftalık defterine yazılırdı.¹¹⁹ Bunun sebebi, riski dağıtmak olarak düşünülebilir. Fakat bu kez de talep eden bölgenin ihtiyacı karşılanmadığı için salgın, şiddetini koruyacaktır. Şu halde Ünver'in de söylediği gibi çiçek aşısı üretiminin yetersiz olduğuna kanaat getirebiliriz.

Diğer taraftan XIX. yüzyılda telkihhanede yaşanan en önemli sorun aşının muhafazasıydı. Aşı maddesi -15 derecede saklanırsa seneler sonra bile kullanılabilirdi.¹²⁰ Fakat buzluk olmayan yerlerde ve özellikle de taşınma esnasında aşı maddeleri kolaylıkla bozulabiliyordu. Ayrıca aşıcılar bazen mayayı ceplerinde uzun süre gezdirdiklerinde de bozulma olabiliyordu. Bu yüzden yanlarına aşılacak kadar madde almaları kuraldandı.¹²¹

¹¹⁸ Ünver, *Türkiye'de*, s. 95.

¹¹⁹ Ünver, *Türkiye'de*, s. 96.

¹²⁰ Braun, *Bulaşıcı*, s. 69.

¹²¹ Ünver, *Türkiye'de*, s. 96.

1. BÖLÜM

XIX. YÜZYIL BOYUNCA OSMANLI'DA GÖRÜLEN

ÇİÇEK SALGINLARI

XIX. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti'nde belirli aralıklarla hafif veya şiddetli pek çok yörede çiçek salgını yaşanmıştır. Bunlardan İstanbul'da kayda alınmış salgın sayısı 11'dir. Bunlar; 1845, 1847, 1853, 1856, 1864, 1871, 1877-78, 1881, 1887, 1889-91, 1894, 1897-98 salgınları olarak sıralanabilir. Bu tarihlenin 1845 yılında başlaması, daha önce salgın yaşanmadığı anlamına gelmemelidir.

Anadolu coğrafyasında görülen çiçek salgınları 1799-1898 tarih aralığında değerlendirdiğimizde; 1799-1801 arasında William Wittman'ın bildirdiği çiçek hastalığı dışında 1840'lı yıllarda beş salgın, 1850'li yıllarda altı salgın, 1860'lı yıllarda beş salgın, 1870'li yıllarda iki salgın, 1880'li yıllarda on iki salgın ve 1890'lı yıllarda yirmi üç salgın olmak üzere toplam 53 noktada çiçek hastalığı görülmüştür. Bu salgınlar çoğu birbirinden bağımsız noktalarda yaşanmıştır.

Payitaht'ın batı sınırından başlayarak Avrupa kıtasında bulunan topraklarında ise 1844-1897 yılları arasında 19 farklı noktada çiçek hastalığı görülmüştür. XIX. yüzyılda bu topraklar, çiçek mikrobuna en az maruz kalan bölge olmuştur.

1.1. İstanbul Salgınları

Yazılı kültüre önem veren Osmanlı Devleti, arşiv bakımından zengin bir miras devretmiş olmasına rağmen, XIX. yüzyıl öncesinde ortaya çıkan çiçek salgınları hakkında yeterli arşiv belgesine sahip değiliz. Böylesi bir kısıtlamaya rağmen Sultan I. Ahmet (ö.1617) ve Sultan III. Ahmet (ö.1736)'in çiçek hastalığına yakalandığı bilinmektedir. Sultan III. Ahmet'in tedavisi için görevlendirilen Başhekim İstanbullu Mehmet Efendi ile

İstanbul'un nam salmış tüm hekimleri, Padişah iyileşinceye kadar saraydan ayrılmamıştır.¹²²

Bundan başka Sultan Abdülmecit (ö.1861)'in çiçek çıkardığı ve izlerini yüzünde taşıdığı bilinmektedir. Hatta bu duyarlılığı sebebiyle gittiği yerlerde kendi huzurunda çocukları aşılattırıldığı söylenmektedir.¹²³ Örneğin 1846 yılında yaptığı Edirne ziyaretinde huzurunda pek çok çocuğu aşılattırmıştır.¹²⁴ Yine Sultan III. Murat'ın kızı Fahriye Sultan, Sultan I. Abdülhamit'in oğlu Şehzade Mehmet Nusret ile kızı Fatma Sultan çiçek çıkarmış,¹²⁵ Fatma Sultan kurtulamazken Şehzade Mehmet, Hekimbaşı'nın müdahalesiyle hastalığı atlatabilmiştir.¹²⁶ Hekimbaşı, Şehzade'nin dışarıya çıkmamasını, rüzgardan korunmasını, su yerine pekmez şerbeti içmesini önermiştir. Padişah ise oğlunun sıhhati için Amasyalı imama dua okutmuş ve mahkûmları affetmiştir.¹²⁷ Ayrıca Sultan III. Mustafa'nın oğlu Şehzade Mehmet de çiçek hastalığına yakalanmıştır.¹²⁸

XIX. yüzyılda Dersaadet, belirli aralıklarla çiçek salgını ile mücadele etmiştir. Bazı zamanlarda çiçek salgınlarının diğer hastalıklarla birlikte görülmesi ölüm oranlarını arttırmış ve toplumda ciddi düzeyde huzursuzluğa sebep olmuştur. Payitaht'ta tespit edilen ilk çiçek salgını 1845 yılında yaşanmıştır. Sultan Abdülmecit'in (ö. 1861) padişahlık yıllarına denk gelen bu şiddetli salgınla Osmanlı idarecileri, halk sağlığı konusundaki eksikliği fark etmiştir.¹²⁹ Öyle ki hastanelerin yatak kapasitesi yetersiz kalmış ve bu nedenle hastalar avlularda tedavi edilmiştir. Bu durumdan rahatsız olan II. Mahmut'un kadın efendilerinden Bezmiâlem Valide Sultan (ö.1853), fakir fukarayı ücretsiz tedavi edebilmek için 1845 yılında Bezmiâlem Valide Sultan Gureba-i Müslimîn Hastanesi'ni inşa

¹²² Yıldırım, "Salgın Afetlerinde İstanbul", s. 121.

¹²³ Süheyl Ünver, *Osmanlı Tababeti ve Tanzimat Hakkında Yeni Notlar*, İstanbul: Tanzimat I. Maarif Matbaası, 1940, ss. 933-960.

¹²⁴ Ünver, *Türkiye'de*, s. 10-11.

¹²⁵ Sahhaflar Şeyhizade Seyyid Mehmet Esad Efendi, *Vakanüvis Esad Efendi Tarihi*, haz. Ziya Yılmaz, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2000, s. 403.

¹²⁶ Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. A. Basad Kocaoğlu, C. 2, İstanbul: İlgü Kültür Sanat Yayıncılık, 2008, s. 393.

¹²⁷ Yıldırım, "Salgın Afetlerinde İstanbul", s. 122.

¹²⁸ Ünver, *Türkiye'de*, s. 11.

¹²⁹ Yıldırım Yavuz, "Batılılaşma Döneminde Osmanlı Sağlık Kuruluşları", *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, C. 8, S. 2, (1988), s. 126.

ettirmiştir.¹³⁰ Ayrıca bu hastane, Osmanlı'da "Hastane" adını taşıyan ilk kurum ve ilk vakıf hastanesidir.¹³¹ Bundan sonra da şehrin farklı noktalarında çocuk, kadın ve erkek hastaneleri ile zührevi hastalıklar ve kuduz vakalarına bakan ihtisas hastaneleri de açılmıştır.¹³² Ayrıca Sultan Mecit, ilk defa bu yıllarda Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den mezun olacak talebelerin imtihanlarında bulunmuştur. Halk, bu yeni usul aşından korkmasın diye Başhekime bir konferans verdirmiş, bunun üzerine birçok yetişkin aşılanmak için müracaat etmiştir.¹³³

Çiçek hastalığıyla kurumsal düzeyde mücadele edilirken aynı zamanda dönemin koşulları gereği gezici doktorlardan da destek alınmıştır. Örneğin 1847 yıl Mart ayında bir tahaffuzhaneden¹³⁴ gelen rapora göre Dersaadet ve Bilâd-ı Selâse¹³⁵ civarında çiçek hastalığı tespit edilmiştir. 25 Mart itibariyle derhal sıkı tedbirler alınarak öncelikle Müslüman okullardaki aşısız bütün öğrencilere aşı yapılmıştır. Bunun için ayda bir yahut üç ayda bir mahalleleri gezen seyyar aşı memurları tayin edilmiştir. Henüz okula gitmeyen çocuklar ise aileleri tarafından aşıcı dükkânlarına götürülmüş, Askeriye mensupları buldukları kışlada aşılanmıştır.¹³⁶ Alınan önlemlerle hafif atlatılan çiçek salgını Kırım Harbi'ne kadar Dersaadet'e uğramamıştır.¹³⁷

1853 yılında Kırım Savaşı başladığında salgın hastalıklar için uygun ortam da oluşmuştu. Kırım'da çiçekleme usulü bilinmesine rağmen,¹³⁸ çiçek ve başka pek çok bulaşıcı hastalık, düşmandan daha çok can almıştır. İngiliz ve Fransız ordularının başkumandanları savaş meydanında salgın

¹³⁰ Kazım İsmail Gürkan, *Bezm-i Âlem Vâlide Sultan – Vakıf Gureba Hastanesi Tarihiçesi*, İstanbul: Öz Işık Matbaası, 1967, s. 13.

¹³¹ Nuran Yıldırım, *14. Yüzyıldan Cumhuriyet'e Hastalıklar, Hastaneler, Kurumlar*, İstanbul: Tarih vakfı Yurt Yayınları, 2014, s. 334.

¹³² Nuran Yıldırım, "Sağlık Hizmetleri", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul: T.C. Kültür Bakanlığı Tarih Vakfı, 1994, s. 401-402.

¹³³ Ünver, Türkiye'de, ss. 10-11.

¹³⁴ Tahaffuzhane: Bulaşıcı hastalık görülen gemilerin karantina sürelerini geçirmeleri ve gerekli sağlık önlemlerinin alınması için büyük limanlara yakın kıyılarda kurulmuş olan sağlık kuruluşlarıdır.

¹³⁵ Eyüp, Galata ve Üsküdar için kullanılan, üç belde anlamına gelen tabirdir.

¹³⁶ BOA, A. } MKT 68/41 (7 Rabiu'l-evvel 1263/23 Şubat 1847).

¹³⁷ BOA, A. } MKT 68/41 (7 Rabiu'l-evvel 1263/23 Şubat 1847).

¹³⁸ Şanizade Mehmet Ataullah Efendi, *Şanizade Tarihi (1223-1237 / 1808-1821)*, haz. Ziya Yılmaz, C. 1, İstanbul: Çamlıca Yayınevi, 2008, s. 543.

hastalıklardan ölmüştür. Haftada birkaç defa binlerce kişilik kabilelerle askerler İstanbul'a gönderilmiş; Kasımpaşa, Selimiye, Haydarpaşa ve Haliç'teki gemilerde tedavi edilmiştir.¹³⁹ Harbin tetiklemesiyle Kasım 1856'da yeniden alevlenen çiçek hastalığını söndürebilmek için Mekteb-i Tıbbiye Nazırı tarafından hastanelerden birer aşı memuru tayin edilerek aşılama faaliyeti başlatılmıştır. Yoksullar ise her zaman olduğu gibi ücretsiz tedavi edilmiştir.¹⁴⁰

Ocak 1864'de Galata ve Beyoğlu'nda yeniden görülen çiçek hastalığı, halk arasında büyük bir endişeye neden olmuştur. Her geçen gün şiddetlenen salgın karşısında tıbbî personel ve malzeme yetersiz kalmıştır. Bölge için tedbiren Mekteb-i Tıbbiye'den on tane hekim ve aşı yapmayı bilen bir öğrenci talep edilmiştir. Salgını kontrol altına almak epey sürmüş, bu süre zarfında toplumda huzursuzluk ve kargaşa yaşanmıştır.¹⁴¹

Mart 1871'e kadar görülmeyen çiçek hastalığı, bu tarihte Beyoğlu, Boğaziçi ve Üsküdar mahallelerinde yeniden ortaya çıkmıştır. O günlerde Rumeli ihtiyat efradından İstanbul'a gelen Arnavut askerler aşısız oldukları için hastalığın yayılmasına sebep olmuştur. Enfekte olan askerlerin tedavisi, Haydarpaşa Askeri Hastanesi'nin avlusunda ayrı bir bölüm hazırlanarak özel hekim ve hastabakıcılar nezaretinde yürütülmüştür. Bu sırada hasta bakıcılardan bazılarının mikrop bulaşmış ve hasta sayısı seksene çıkmıştır. Bunlardan 20'si hayatını kaybetmiştir. İstatistiklere göre 1871 yılında İstanbul'un diğer askeri hastanelerinde çiçek hastalığından ölenlerin sayısı toplam 36'dır.¹⁴²

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı da İstanbul'da çiçek vakalarının artmasına sebep olmuştur.¹⁴³ Bu savaştan Anadolu'ya ve İstanbul'a kaçan Müslümanlar yol boyunca çiçek de dâhil olmak üzere çeşitli hastalıkları taşımıştır. Bu sebeple İstanbul'un genel sağlığını tehdit etmiş ve

¹³⁹ Özdemir, *Salgın*, s. 52.

¹⁴⁰ BOA, A. } MKT.MHM 104/17 (23 Rabiul-ahir 1273/21 Aralık 1856).

¹⁴¹ BOA, A. } MKT.MHM 290/71 (12 Şaban 1280/22 Ocak 1864).

¹⁴² Ünver, *Türkiye'de*, s. 147.

¹⁴³ Yıldırım, "Salgın Afetlerinde İstanbul", s. 122.; Ahmet Halaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994, ss. 97-98.

mültecilerin ölümüne yol açmıştır.¹⁴⁴ Bu dönemde salgın hastalıklardan ölenlerin sayısı, Rus ve Bulgarlar tarafından öldürülenlerin sayısından fazladır.¹⁴⁵ Bâbîâlî'nin emriyle inceleme yapan yabancı hekimler 1878 Nisan ayında İstanbul'a yüz seksen bin mültecinin geldiğini, bunlardan altmış bininin başka bölgelere taşındığını, on sekiz bin kişinin hayatını kaybettiğini rapor etmiştir.¹⁴⁶ Bu dönemde İstanbul'da yaşanan en önemli sorun defin işlemleri olmuştur. Gelişigüzel gömülen ölümler salgınların artmasına sebep olmuş, bu sebeple şehir merkezlerindeki mezarlıkların kullanılması yasaklanmıştır. Ne var ki şehir dışında da mezarlık açılmadığı için mülteciler Eyüp ve Gümüşsuyu mezarlıklarını kullanmış, yer kalmayınca da dolu mezarlar tekrar açılmak suretiyle kurbanlar üst üste defnedilmiştir. Çürüyen cesetlerin kokusu etrafı sarmış, 3-4 gündür bekleyen cesetler bu kez Karacaahmet Mezarlığına defnedilmiştir.¹⁴⁷ 93 Harbi'nden üç yıl sonra İstanbul'da başlayan yeni salgında ise elli vaka tespit edilmiştir. Yaklaşık bir ay süren bu salgın, Şubat 1881'den sonra hafifleyerek kontrol altına alınmıştır.¹⁴⁸

Aralık 1887'de ise Küçükbakkalköy'de başlayan salgında on iki çocuk hayatını kaybetmiştir. Çocukların ölüm sebebi dönemin manşetlerine hekim yetersizliği olarak yansımıştır. Bunun üzerine bölgeye hekim yollayan Tıbbiye Nezareti, aldığı diğer önlemlerle birlikte Şubat ayı ortalarında hastalığı kontrol altına almıştır. Fakat bundan sonra çiçek, Temmuz ayında Çengelköy ve Kuleli'de yeniden görülmüş, Ekim ayında ise Ortaköy'e sıçramıştır.¹⁴⁹

Kasım 1889'da Dersaadet'te yeni bir salgın baş göstermiştir. Tüm tedbirlere rağmen hastalık kontrol altına alınamamıştır. Şubat 1890'da Şehremaneti ile Tıbbiye Nezareti'ne gönderilen raporla aşılama faaliyetlerinin sürdürüldüğü fakat buna rağmen vakaların artmaya devam

¹⁴⁴ Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999, ss. 89-90.

¹⁴⁵ Özdemir, *Salgın*, s. 55.

¹⁴⁶ Justin McCarthy, *Ölümler ve Sürgün*, çev. Bilge Umar, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1998, s. 92.

¹⁴⁷ Özdemir, *Salgın*, s. 56.

¹⁴⁸ Yıldırım, "Salgın Afetlerinde İstanbul", s. 122.

¹⁴⁹ Yıldırım, "Salgın Afetlerinde İstanbul", s. 122.

ettiği bildirilmiştir.¹⁵⁰ Bunun üzerine II. Abdülhamit'in Başhekimisi olan Mavroyani Paşa, aşı yaptırmayan Dersaadet halkını sert bir dille uyarmıştır.¹⁵¹ Bir ay içerisinde Beşinci Daire-i Belediye tarafından 335 çocuk ücretsiz aşılanmış ve Nisan ayı itibariyle hastalık hafiflemiştir.¹⁵² Bir ay sonra Üsküdar Açıktürbe'de sadece iki çiçek hastası tespit edilmiştir.¹⁵³ Çiçek salgını tam anlamıyla kontrol altına alınmadan Haziran ayında nüksetmiştir. 4 Temmuz'da Tıbbiye Nezareti'ne verilen rapora göre Büyükdere, Dereiçi ve İslam adlı mahallelerdeki bazı Hıristiyan hanelerde çiçek vakaları tespit edilmiştir.¹⁵⁴ Aynı zamanda kızıl, kızamık ve dank hastalıklarının da hüküm sürdüğü Büyükdere'de çiçek virüsünden hayatını kaybedenlerin sayısı artmıştır.¹⁵⁵

Aynı tarihlerde Şehremaneti'ne gelen yazıda Memalik-i Şahane'de başlayan çiçek salgınını bertaraf etmek için uygulanacak tedbirlerin ertelenmeden icra edilmesi gerektiği vurgulanmıştır.¹⁵⁶ Bölge için acilen aşı memuru talep edilmiş ve Ağustos ayında Büyükdere mevkiine bir aşı memuru gönderilmiştir.¹⁵⁷ Müslüman sakinlerin çocukları Yedinci Daire-i Belediye tarafından aşılanmıştır. Bu sırada salgın bazı kurumlar arasında sorunlara yol açmıştır.¹⁵⁸

Eylül ayına gelindiğinde çiçek hafiflemiş, önceden talep edilen aşı memuruna ihtiyaç kalmadığı ve belediye doktorlarının yeterli olacağı düşünüldükten Büyükdere'deki mikrop bir ay geçmeden Dersaadet ve Boğaziçi'ne sıçramıştır.¹⁵⁹ Yetkililer acil ve kati surette aşısız kimselerin derhal aşılanması için karar alınca bu işle görevli Dr. Violi, çiçek aşısını

¹⁵⁰ BOA, DH.MKT 1695/41 (14 Cemaziye'l-ahir 1307/5 Şubat 1890).

¹⁵¹ BOA, DH.MKT 1699/47 (24 Cemaziye'l-ahir 1307/15 Şubat 1890).

¹⁵² BOA, DH.MKT 1706/80 (18 Recep 1307/10 Mart 1890).

¹⁵³ Yıldırım, "Salgın Afetlerinde İstanbul", s. 122.

¹⁵⁴ BOA, DH.MKT 1747/57 (16 Zilhicce 1307/3 Ağustos 1890).

¹⁵⁵ BOA, DH.MKT 1753/13 (4 Muharrem 1308/20 Ağustos 1890).

¹⁵⁶ BOA, DH.MKT 1747/58 (16 Zilhicce 1307/3 Ağustos 1890).

¹⁵⁷ BOA, DH.MKT 1753/13 (4 Muharrem 1308/20 Ağustos 1890).

¹⁵⁸ BOA, DH.MKT 1754/109 (9 Muharrem 1308/25 Ağustos 1890).

¹⁵⁹ BOA, DH.MKT 1757/36 (17 Muharrem 1308/2 Eylül 1890).

belediye memurlarının yardımıyla uygulamaya çalışmıştır.¹⁶⁰ Ancak yine de pek çok kişi saklandığından ancak 200 kişiyi aşılabilmiştir.¹⁶¹

Ekim ayında Fıstıksuyu civarında oturan Rum ailelerden dört çocuk çiçek yüzünden hayatını kaybetmiştir. Bunun üzerine Yedinci Daire-i Belediye Tabibi Bedros Efendi, bu çocukların kıyafetlerini ve şahsî eşyalarını tıbbî usullere göre yakmıştır.¹⁶² Ekim 1890'da Dersaadet, Büyükdere ve Kefeli karyelerinde görülen çiçek hastalığı yüzünden ölen ve tedavi altına alınanların isimleri, bölgede aşılardan hangi usulde yapıldığı ve alınması gereken diğer önlemler Tıbbiye Nezareti'ne rapor edilmiştir.¹⁶³ Aynı zamanda çiçek yüzünden hayatını kaybeden kişilerin aile fertlerinin yaptığı ihmaller de tartışılmıştır.

Kasım ayına gelindiğinde ise hastalık önlenemediği için hükümet tarafından daha ciddi önlemler alınmıştır. Öncelikle Bayezit civarında ruhsatsız açılan çekirge dükkânının kapatılmasına karar verilmiş ardından Makriköyü'nde (Bakırköy) daha evvel kapatıldığı halde izinsiz açılan mezbaha, ahır ve han odaları hakkında tahkikat istenmiştir. Yine bu çerçevede Galata'daki Fransız kasabın dükkânında bulunan ve civar ahaliyi rahatsız eden domuz eti ve salamura bağırsağı belediye ekipleri tarafından kaldırılmıştır.¹⁶⁴ Dr. Violi ve Dr. Topkapulıyan yeniden Büyükdere ve Mezarburnu taraflarına gönderilmiş ve yedi yüzden fazla kişi aşılanmıştır. Fakat bu tedbirlere rağmen salgınlar önlenememiştir. Violi ve Topkapulıyan'dan öğrendiğimize göre, pek çok kişinin aşından kaçması sebebiyle istenen başarı elde edilememiştir.¹⁶⁵

Kasım 1890 günü yazılan Sıhhiye Müfettişliği raporuna göre, Büyükdere ve Balat'ta çiçek hastalığıyla ilgili gereken tedbirlerin uygulanmadığı tespit edilmiş ve Şehremaneti'nden bölgeye uyarı yapılması talep edilmiştir.¹⁶⁶ Bu sırada Boğaz'ın karşı kıyısında bulunan Beykoz'a bağlı Paşabahçe mevkiinde Nemçeli (Avusturya halkı) aileler arasında da

¹⁶⁰ BOA, DH.MKT 1773/105 (6 Safer 1308/21 Eylül 1890).

¹⁶¹ Yıldırım, "Salgın Afetlerinde İstanbul", s. 122.

¹⁶² Yıldırım, "Salgın Afetlerinde İstanbul", s. 122.

¹⁶³ Bu rapor Yedinci Daire-i Belediye tarafından talep edilmiştir.

¹⁶⁴ BOA, DH.MKT 1777/33 (18 Rabiu'l-evvel 1308/1 Kasım 1890).

¹⁶⁵ Yıldırım, "Salgın Afetlerinde İstanbul", s. 123.

¹⁶⁶ BOA, DH.MKT 1783/61 (9 Rabiu'l-ahir 1308/22 Kasım 1890).

çiçek hastalığı görülmüştür. Sekizinci Daire-i Belediye tarafından gönderilen tabipler, hasta sahipleri tarafından kabul edilmemiştir.¹⁶⁷ Bunun üzerine 1890 Kasımı'nda Hariciye Nezareti'ne yazılan yazıyla Nemçeli aileler uyarılmış ve tedavi olmaları emredilmiştir.¹⁶⁸ Aynı şekilde Paşabahçe'deki şişe fabrikasında çalışan Nemçeli aileler için fabrika müdüriyetine bir yazı gönderilmiş ve buna göre tabip kabul etmeyen ailelerin fabrikada bulunan görevli tabibin tavsiyelerine uymak zorunda olduğu bildirilmiştir.¹⁶⁹

Dört gün sonra Büyükdere ve Hasköy ahalisi Şehremaneti tarafından sert bir dille uyarılmıştır.¹⁷⁰ Yalnızca Büyükdere'de yaşanan vakalarda yüz seksen kişi enfekte olmuş ve bunların yirmi ikisi hayatını kaybetmiştir.¹⁷¹ En önemli nokta ise kurbanların hepsinin aşısız olmasıdır. Halkın modern aşuya yaklaşımı yüzünden bir türlü kontrol altına alınamayan salgın, yaklaşık iki hafta sonra tekrar Dersaadet ve Bilâd-ı Selâse'ye sıçramıştır. Bu kez salgının sebebi olarak çocuklarını aşılattırmayan ebeveynler görülmüştür.¹⁷²

Aralık ayına gelindiğinde uzun zamandır çiçek illeti ve sair hastalıklar ile mücadele eden Büyükdere, Galata, Hasköy ve Balat sakinleri arasında aşısız kimseler mevcuttur. Umumî bir uyarıyla herkesin aşılınması bir kez daha emredilmiştir.¹⁷³ Bunun üzerine Beyoğlu Belediye Dairesi Başkanı Macit Bey, bölgesinde bulunan yerli ve yabancı bütün okullardaki öğrenciler için aşı kampanyası başlatmıştır.¹⁷⁴ Dokuzuncu Belediye dahilinde 23 Kasım 1890 ile 16 Aralık 1890 tarihleri arasında toplam 165 çocuk aşılınmıştır.¹⁷⁵

Ocak 1891'de Büyükdere, Topkapı, Kabataş ve Fındıklı mevkilerinde yeni önlemler alınmıştır. Bu çerçevede Balat iskelesindeki bataklık tasfiye

¹⁶⁷ BOA, DH.MKT 1790/24 (26 Rabiu'l-ahir 1308/9 Aralık 1890).

¹⁶⁸ BOA, DH.MKT 1783/115 (10 Rabiu'l-ahir 1308/23 Kasım 1890).

¹⁶⁹ BOA, DH.MKT 1790/24 (26 Rabiu'l-ahir 1308/9 Aralık 1890).

¹⁷⁰ BOA, DH.MKT 1785/95 (14 Rabiu'l-ahir 1308/27 Kasım 1890).

¹⁷¹ Yıldırım, "Salgın Afetlerinde İstanbul", s. 123.

¹⁷² BOA, DH.MKT 1791/53 (1 Cemaziye'l-evvel 1308/13 Aralık 1890).

¹⁷³ BOA, DH.MKT 1795/01 (12 Cemaziye'l-evvel 1308/24 Aralık 1890).

¹⁷⁴ Yıldırım, "Salgın Afetlerinde İstanbul", s. 123.

¹⁷⁵ BOA, DH.MKT 1794/17 (9 Cemaziye'l-evvel 1308/21 Aralık 1890).

işinin bir an evvel bitirilmesi, Fatih civarındaki medreselerin süprüntülerinin kaldırılması, hela ve lağımların koku saçmasının önlenmesi ve Tophane Medresesi bitişiğindeki imaret kazanlarının kalaylattırılması kararlaştırılmıştır.¹⁷⁶

Devlet tarafından alınan her türlü tedbirlere rağmen Üçüncü, Dördüncü ve Yedinci Belediye sınırlarında hâlâ 553 çocuk aşısızdır. Bunun üzerine 19 Ocak günü Başhekim Mavroyani Paşa tarafından Dersaadet'e bağlı mahallelerde gerekli önlemlerin alınması konusunda ikinci bir uyarı daha yapılmıştır.¹⁷⁷ Uyarının ardından bu çocuklar aşılanmış ve hastalık çok geçmeden kontrol altına alınabilmiştir.¹⁷⁸

Yaklaşık üç yıl sonra 1894 yılının ilk aylarında Fındıklı, Kabataş, Hasköy civarında kolera salgını vardı.¹⁷⁹ Şubat sonunda 71'e çıkan kolera vakası Mart ayına gelindiğinde 48'e düşmüşse de, bu kez çiçek hastalığı Beşiktaş ve Ortaköy cihetlerinde görülmüştür. Beşiktaş'ta ortaya çıkan çiçek hastalığı hızlı müdahale edilemediği için yayılarak Ortaköy'e sıçramış ve kolera panikini geçmeden bu kez çiçek salgını yüzünden büyük bir kargaşa yaratmıştır. Bunun üzerine II. Abdülhamit'in başhekim Mavroyani Paşa'nın girişimiyle, Şehremaneti tarafından Nisan ayında aşılama kampanyası başlatılmıştır. Payitaht'ta hızla alınıp uygulanan önlemler sayesinde salgın hafiflemiş ve kargaşa sona ermiştir.¹⁸⁰

Salgının ardından 19 Nisan 1894 tarihinde, Ocak ayından beri yürürlüğe girmesi beklenen Osmanlı Devleti'nin ikinci aşı nizamnamesi onaylanmıştır.¹⁸¹ Çiçekle ilgili arşiv kayıtlarının yarısından fazlası, bu nizamnamenin ihlali yüzünden salgın çıktığını vurgulamaktadır.

Nizamnamenin yürürlüğe girmesinden yaklaşık üç ay sonra da 10 Temmuz günü 1894 İstanbul Depremi yaşanmıştır. Edirne'den Konya'ya kadar hissedilen depremin yarattığı korku, panik ve kargaşa, beşik gibi

¹⁷⁶ BOA, DH.MKT 1798/70 (29 Cemaziye'l-evvel 1308/10 Ocak 1890).

¹⁷⁷ BOA, DH.MKT 1800/118 (8 Cemaziye'l-ahir 1308/19 Ocak 1890).

¹⁷⁸ BOA, DH.MKT 1803/51 (16 Cemaziye'l-ahir 1308/27 Ocak 1890).

¹⁷⁹ Mesut Ayar, Osmanlı Devleti'nde Kolera: İstanbul Örneği (1892-1895), İstanbul: Kitabevi, 2007, s. 163.

¹⁸⁰ BOA, BEO, 381/28501 (29 Ramazan 1311/5 Nisan 1894).

¹⁸¹ BOA, A.} DVN. MKL 35/23 (17 Muharrem 1312/21 Temmuz 1894).

sallanan İstanbul'da yaşanacak salgın hastalıkların habercisi olmuştur. Birçok insanı evinden ve işinden eden deprem sebebiyle İstanbul'da ve civar mahallerde su, gıda ve barınma sorunu ortaya çıkmıştır.¹⁸²

Terkos Su Şirketi'nin boruları hasar gördüğü için Saraylar, Beyoğlu, Nişantaşı ve Şişli gibi bazı semtlere birkaç gün su verilmemiştir.¹⁸³ Öte yandan depremin birçok bakkal ve fırına zarar vermesi yahut esnafın dükkânını kapatması temel gıdalara erişimi engellemiştir.¹⁸⁴ II. Abdülhamit'in emriyle ilk günlerde halka ücretsiz ekmek dağıtılsa bile ilerleyen günlerde bu durum Şehremaneti'nin en önemli sorunlarından biri olmuştur.¹⁸⁵ Depremde 3.703 kişi evsiz kalmış ve 20.959 hane az veya çok hasar görmüştür.¹⁸⁶ Depremzedeler aylarca çadırlarda ve barakalarda yaşamıştır.

Osmanlı Devleti'nde isyan, eşkıyalık, muhaceret, savaş ve kıtlık, deprem, yangın, sel gibi felaketlerden sonra çok defa salgın hastalıklar çıkmıştır.¹⁸⁷ Bu sebeple Sadrazam, başhekim Mavroyani Paşa'yı uyararak salgına sebebiyet verilmemesi yönünde dikkatli davranılmasını istemiştir.¹⁸⁸ Fakat Ağustos ayı geldiğinde pek çok bulaşıcı hastalıkla birlikte çiçek hastalığı da patlak vermiştir. İlk açıklanan verilere göre Dersaadet'te çiçek hastalığından ölenlerin sayısı 116 kişiye ulaşmıştır. Bu defa Sadrazam, Mavroyani Paşa'dan hangi hususların ihmal edildiğinin araştırılmasını istemiştir.¹⁸⁹ Yapılan tahkikat neticesinde halkın beş yılda bir düzenli olarak yaptırması gereken çiçek aşısını aksattığı ortaya çıkmıştır.¹⁹⁰ Ayrıca bazı çocukların aşısının tutmadığı fakat bu durumun şahadetnamelerle tespit edilmediği anlaşılmıştır. En önemli husus ise kordon¹⁹¹ yasağının çiğnenmesidir. Örneğin, çiçeğe yakalanan bir hoca, kordon altına

¹⁸² Sema Küçükaliöğlü Özkılıç, *1894 Depremi ve İstanbul*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015, s. 17.

¹⁸³ Küçükaliöğlü Özkılıç, *1894 Depremi*, s. 88.

¹⁸⁴ Küçükaliöğlü Özkılıç, *1894 Depremi*, s. 91.

¹⁸⁵ Küçükaliöğlü Özkılıç, *1894 Depremi*, s. 92.

¹⁸⁶ Küçükaliöğlü Özkılıç, *1894 Depremi*, s. 94.

¹⁸⁷ Mehmet Yavuz Erler, "XIX. Yüzyılda Bazı Doğal Afetler ve Osmanlı Yönetimi", *Türkler*, C. 13, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 764.

¹⁸⁸ BOA, BEO, 543/40654 (2 Recep 1312/30 Aralık 1894).

¹⁸⁹ BOA, BEO, 543/40654 (2 Recep 1312/30 Aralık 1894).

¹⁹⁰ BOA, A.} DVN. MKL 35/23 (17 Muharrem 1312/21 Temmuz 1894).

¹⁹¹ Kordon: Giriş çıkışı engellemek için bir bölgenin görevli tarafından gözetim altında tutulmasıdır.

alınmayarak hasta ziyaretlerini kabul etmişti.¹⁹² Öte yandan pek çok insan kordon altına alınsa bile bu yasağı çiğnemiştir. Bu şartlarda hızla yayılan ve kontrol edilemeyen çiçek hastalığından ölenlerin sayısı Kasım ayında bir haftada 25 kişiyken,¹⁹³ Aralık ayının sonunda 600 kişiye ulaşmıştır.¹⁹⁴

Tüm uyarılara rağmen bu kadar ölüm yaşanmasının sebebi Sadrazam Cevat Paşa'nın 15 Kasım 1894 tarihli tezkiresinde şöyle izah edilmişti.¹⁹⁵

...âsân buyrulan çiçek hastalığından bu kadar vefeyat vuku' memurin-i iadesinin etfali vaktiyle aşılacak gibi ifası muhkem tedâbir-i tahaffuziyyenin ittihazında meyvelansızlık(eğilim) göstermekte olduklarını ima ile yâr u agyâra çirkin gözükeceğine hastalığa karşı etfale cüderî hastalığının sûret-i icrâsı hakkında ber-mantûk-ı emr-i fermân-ı hümâyûn-ı mülûkâne bir nizamnâme tanzim edilmiş ...

Aşı yaptırmak gibi kolay bir çözümü olan bu illetin hâlâ can alıyor olması yetkililer için de şaşırtıcıdır.

Çiçek mikrobu Kasım ayında Anadolu yakasında bulunan Kartal kasabasına da sıçramıştır. Giderek çocuklar arasından yetişkinlere de sirayet etmiştir. Şehremaneti makamına yazılan yazıda, salgını önlemek için hastaların sağlıklı kişilerle görüşmesi ve halkın hastalıklı kimselerin yanına girmesi yasaklanmıştır. Bu salgında Kartal'daki Mekteb-i İbtidaiyye'nin hocası Avni Efendi de çiçek illetine yakalanmış ve kendisine istirahat verilerek öğrencilerle görüşmesi engellenmiştir.¹⁹⁶

Bir süre çiçek illeti görülme de Nisan 1895'te Dersaadet ve vilayetlerde tedbir amacıyla kullanılacak tıbbî alet ve edevat için kırk bin kuruş masraf yapılmış olması dikkat çekicidir.¹⁹⁷ Bununla birlikte hastalık, üç yıl sonra 1897 yılı Eylül ayında Kasımpaşa ve Hasköy civarında tekrar

¹⁹² BOA, BEO, 543/40654 (2 Recep 1312/30 Aralık 1894).

¹⁹³ Ünver, *Türkiye'de*, s. 149.

¹⁹⁴ BOA, BEO, 543/40654 (2 Recep 1312/30 Aralık 1894).

¹⁹⁵ Ünver, *Türkiye'de*, s. 149.

¹⁹⁶ BOA, DH.MKT 316/57 (9 Cemaziye'l-ahir 1312/8 Kasım 1894).

¹⁹⁷ BOA, DH.MKT 317/58 (13 Cemaziye'l-ahir 1312/12 Aralık 1894)

görülmüştür. Oldukça şiddetli yaşanan bu salgında yalnızca çocuklar değil yetişkinler de hayatını kaybetmiştir. Mekteb-i Tıbbiye yeterli miktarda aşı tedarik ederek aşı kampanyası başlatmış, Ekim ayında aşısız herkesin ücretsiz aşılınması emredilmiştir.¹⁹⁸ Hastalık aşı kampanyası ile hafiflese de iki ay sonra yeniden görülmüştür. 1898 Ocak ayında Hasköy’de ikisi ölümle sonuçlanan sekiz vaka, Kasımpaşa’da dördü ağır sekiz vaka olmak üzere ilk haftada toplam on altı vaka tespit edilmiştir.¹⁹⁹ Ocak sonunda Hasköy’de ölüm sayısı 31’e çıkmıştır.²⁰⁰

Anlaşıldığı kadarıyla her belediye dairesinde bulunan sıhhiye ekipleri tarafından erişkin ve çocuklar ücretsiz olarak aşılınmasına rağmen hastalık aralıklarla şiddetli salgınlar halinde kendisini göstermiştir. Bunun nedenini ortaya koymak için hazırlanan rapora göre, ne kadar dikkatli davranılsa da hâlâ bazı çocuklar aşısız kalıyor, aşı nizamnamesi tamamıyla uygulanamıyor, okullara ve resmî dairelere kayıt-kabul sırasında şahadetnameler özenle takip edilmiyordu. Hastalığın def edilmesi ancak nizamnameye herkesin riayet etmesi ile mümkündü.²⁰¹

Bunun üzerine Şûrâ-yı Devlet’ten çıkan karar ile doğrudan nüfus sicil dairesinden tanzim edilecek defterler, her ay sonu belediye dairelerine gönderilecek, yeni doğanlara ilk altı ay içerisinde yaptırılması gereken çiçek aşısı, bu defterler üzerinden takip edilecektir. Mahalle muhtarları ya da tapu sicil memurları da her ay belediyeye yeni doğanların ismini verecek, böylece aşısız bebek kalmayacaktı. Bebeğini aşılattırmayan ebeveyn, nizamnameye göre para cezasına çarptırılacaktı.²⁰²

XIX. yüzyılın son ciddi salgını bu önlemlerle birlikte kontrol altına alınmıştır. Bununla birlikte, 1898 yılının Mayıs ayında Tarabya’da “mevsim icabı” birkaç vaka görülmüştür.²⁰³ Temmuz ayında ise Şehremaneti yine önlem amaçlı Hıristiyan ahaliyi aşılama istemiş fakat bu karara karşı çıkılması üzerine Cemaat liderlerinin yardımına başvurulmuş, ahalinin ikazı

¹⁹⁸ BOA, BEO, 1025/76835 (21 Cemaziye'l-evvel 1315/18 Ekim 1897).

¹⁹⁹ Tedavi altında olan Hasköy’deki 4 kişi ile Kasımpaşa’daki 8 kişinin akıbeti hakkında bilgiye tesadüf edilmemiştir.

²⁰⁰ BOA, BEO, 1074/80516 (5 Ramazan 1315/28 Ocak 1898).

²⁰¹ BOA, BEO, 1074/80516 (5 Ramazan 1315/28 Ocak 1898).

²⁰² BOA, BEO, 1074/80516 (5 Ramazan 1315/28 Ocak 1898).

²⁰³ BOA, BEO, 1124/84241 (24 Zilhicce 1315/16 Mayıs 1898).

için gayret gösterilmiştir. Protestan Patrikliği, 21 Temmuz 1898 tarihinde yazdığı yazıyla, Protestan cemaatine gerekli nasihatlerin yapıldığını bildirmiştir.²⁰⁴

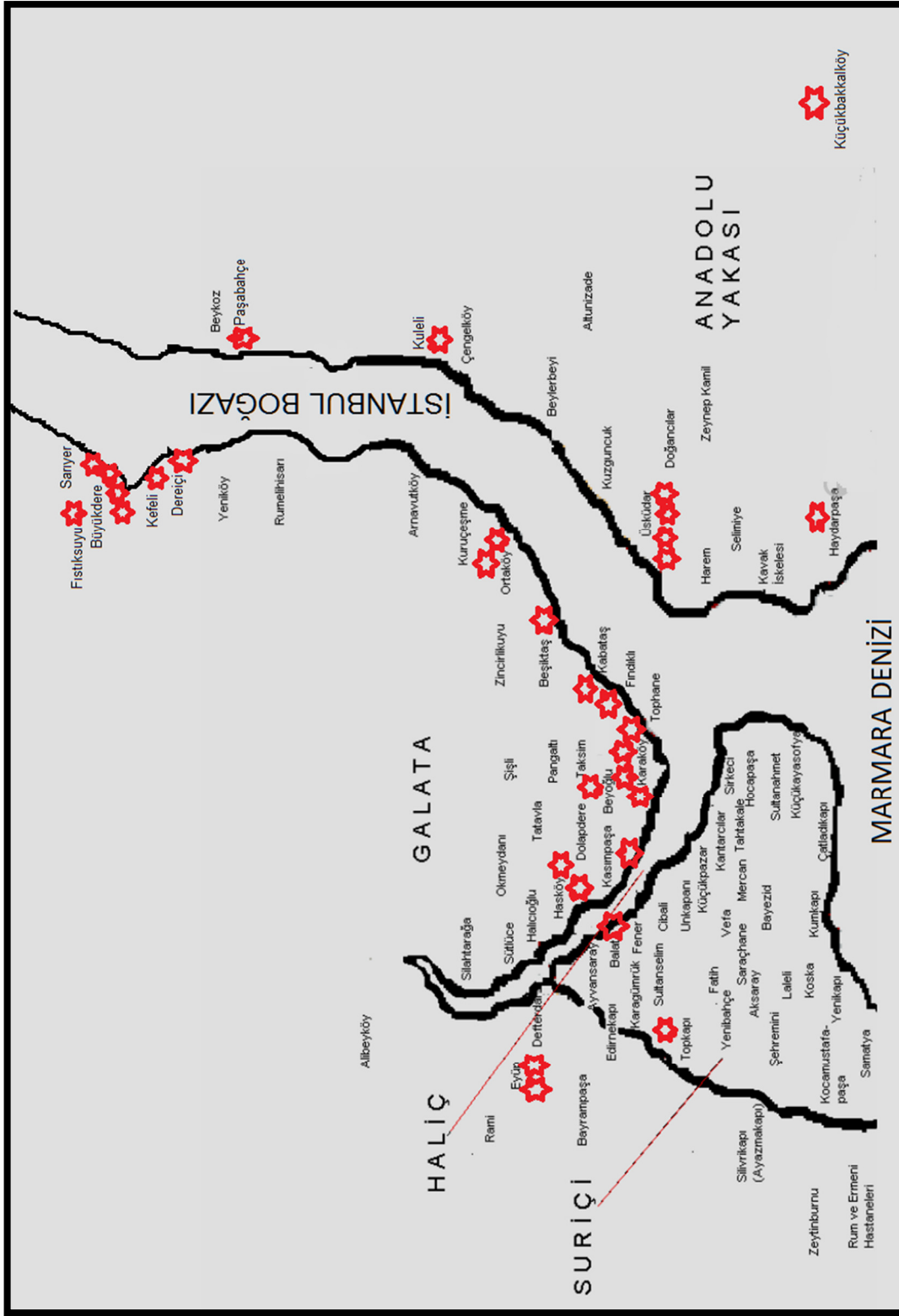
Ağustos ayında Altıncı Daire-i Belediye dahilinde bulunan Aynalıçeşme civarındaki Emincami Mahallesinde bir Rum ilkokulunda okuyan öğrencilerin aşısız olduğu tespit edilmiş ve Sadaret'in 30 Ağustos günü durumu Maarif Vekaleti'ne bildirmesiyle aşı kampanyası başlatılmıştır.²⁰⁵ Bölgede Belediye'ye bağlı Sıhhiye Heyeti kurularak okullar ve tüm haneler teftiş edilmiştir. 4-8 Nisan 1899 tarihleri arasında bütün belediye daireleri tarafından 2.289 kişi aşılanmıştır.²⁰⁶ Bu arada Hamidiye Etfal Hastanesi'nde özel olarak yapılan bir laboratuarda kızıl ve kuşpalazı serumları dışında çiçek aşısı üretilmeye başlanmıştır.²⁰⁷ Dersaadet, alınan bu tedbirlerle birlikte çiçek hastalığından uzak şekilde XX. yüzyıla girebilmiştir.

²⁰⁴ BOA, DH.MKT 2092/33 (28 Rabiu'l-evvel 1316/16 Ağustos 1898).

²⁰⁵ BOA, BEO, 1187/89015 (12 Rabiu'l-ahir 1316/30 Ağustos 1898).

²⁰⁶ BOA, Y.PRK.ŞH 8/60 (28 Zilkade 1316/9 Nisan 1899).

²⁰⁷ Yıldırım, "Salgın Afetlerinde İstanbul", s. 123.

Şekil 1: XIX. Yüzyılda İstanbul'da Çiçek Hastalığının Epidemiyolojik Dağılımı

Yukarıdaki haritada görüldüğü üzere çiçek hastalığı ağırlıklı olarak İstanbul'un Avrupa yakasının kıyı şeridinde görülmektedir. Bunda nüfus yoğunluğu etkili olabilir. Bundan başka Eyüp ve Suriçi'nde birkaç salgın ile Anadolu yakasında Üsküdar ağırlıklı olmak üzere beş ayrı noktada çiçek görülmektedir. Özellikle İstanbul'un en kalabalık bölgesi olan Suriçi'nde çiçek salgını görülmemesi dikkate şayandır.

Salgınların genellikle gayrimüslim halkın yaşadığı noktalarda çıkması ise ayrıca dikkat çekicidir. Böylece yaygın düşüncenin aksine, Osmanlı'da çıkan çiçek salgınlarına sebebiyet verenlerin yalnızca Müslümanlar olmadığı görülmüştür. Şu halde Osmanlı'da çıkan çiçek salgınlarının sebebi dinî mensubiyet ile ilgili değildir. Müslümanlar gibi gayrimüslimler de modern aşından kaçmış ve pek çok kez salgınların sorumlusu olmuştur.

1.2. Anadolu Salgınları

Osmanlı toprakları salgın hastalıklara karşı her zaman savunmasızdı. Daniel Panzac, Atlas Okyanusu ve Basra Körfezi arasında kalan, Osmanlı Devleti'nin de içinde bulunduğu bu geniş bölgenin hastalıklar konusunda bir ortaklık gösterdiğini kanıtlamıştır.²⁰⁸ Bu havzada yaşayan birbirinden çok ayrı halklar her zaman benzer hastalıklarla mücadele etmiştir. Çiçek de bunlardan biriydi.

XIX. yüzyılda Anadolu topraklarında yaşanan çiçek salgınlarının ilkinin, Osmanlı'da hijyen koşullarını ve salgın hastalıkları araştırmak üzere gelen İngiliz William Wittman'dan öğrenmekteyiz. Wittman, 1799-1801 yılları arasında yaptığı inceleme sonucunda pek çok hastalığın yanı sıra çiçek hastalığının da bu tarihlerde mevcut olduğunu aktarmıştır.²⁰⁹ Osmanlı Devlet Arşivleri'ne göre bundan sonra Anadolu'da kaydına rastladığımız ilk salgın 1845 yılının Mart ayında Bolu Mutasarrıflığı'na bağlı Ereğli kazası (Karadeniz Ereğlisi) ve civar köylerinde yaşanmıştır. Bölgeye tayin edilen Mustafa Efendi, kısa sürede çiçek salgınını kontrol altına almış ve bundan yaklaşık sekiz yıl sonra aynı yerde yeni bir salgın daha ortaya çıkmıştır.²¹⁰

Eylül 1846'da ise Kocaeli Sancağı'nda çiçek hastalığıyla mücadele edilmiştir. Bölgede yeterli hekim ve aşıcı bulunmadığından giderek şiddetlenen salgın, birçok çocuğun hayatına mal olmuştur. Payitaht'a yakın olmasına rağmen neredeyse iki ay hekim tayin edilmemiştir. İki ay sonra gönderilen üç hekimin çalışmaları sonucunda hastalık Aralık ayında hafifleyerek kontrol altına alınmıştır.²¹¹

Şubat 1847'de çiçek hastalığı bu kez ilk iki bölgeden oldukça uzak bir coğrafyada, Adana'da görülmüştür. Bölgeye tayin edilen Aşıcı Lazoro'nun çabalarıyla hafifleyen hastalık kısa sürede kontrol altına alınmıştır.²¹² Aynı yılın Eylül ayında Ermenek ve Selendi kazalarında frengi ile birlikte çiçek hastalığı da görülmüştür. Önce bölgeye iki tabip tayin edilmiş daha sonra değiştirilerek Dr. Dimotraki ile Mekteb-i Tıbbiye öğrencilerinden aşıcı Ata

²⁰⁸ Özdemir, *Salgın*, s. 49.

²⁰⁹ Özdemir, *Salgın*, s. 50.

²¹⁰ BOA, A. } MKT 24/01 (24 Rabi'u'l-ahir 1261/2 Mayıs 1845).

²¹¹ BOA, A. } MKT.MHM 02/09 (Rabi'u'l-evvel 1262/Şubat-Mart 1846).

²¹² BOA, A. } DVN 23/10 (11 Rabi'u'l-evvel 1263/ 27 Şubat 1847).

ve Mustafa Efendi gönderilmiştir.²¹³ Bundan iki yıl sonra Ağustos ayında Kayseri merkezinde görülen çiçek hastalığı ile mücadele için Dr. Mordo memleket tabipliğine tayin edilmiştir.²¹⁴ Kısa sürede hafifleyen bu salgının ardından yaklaşık dört yıl boyunca Anadolu'da kayda girmiş çiçek salgını tespit edilememiştir.

1853 baharında Kırım Harbi başladığında Bolu'da yeni bir çiçek salgını yaşanmıştır. Gönderilen iki aşı memurunun çalışmalarına rağmen Ağustos ayına kadar hastalık kontrol altına alınamadığı için bölgeye elli adet aşı kalemi gönderilmiş ve henüz çiçek çıkarmayan aşılı aşısız herkesin aşılınması emredilmiştir. Son aşı kampanyası için aşıcılar yetersiz kalınca bölgeye bir aşı memuru daha tayin edilmiş ve her bir memur için beşer yüz tane olmak üzere toplam bin beş yüz adet aşı kalemi sevk edilmiştir.²¹⁵

Aralık 1856'da Isparta genelinde yeni bir çiçek salgını başlamıştır. Derhal Mekteb-i Tıbbiye'den aşı kalemi ile dört tüp aşı talep edilmiş ve aşılama faaliyeti ile birlikte hastalık kontrol altına alınmıştır. Fakat altı ay sonra hastalık nüksetmiştir. Bunun üzerine Haziran ayında tahaffuzhane kurulmuş ve ilave aşı kalemi gönderilmiştir. Bölgede görev yapan Fransız hekimin aşılama faaliyetleri ve tahaffuzhane sayesinde hastalık kontrol altına alınmıştır²¹⁶. Aynı tarih aralığında Harput (Elazığ) ve Samsun ahalisi de çiçek illetiyle mücadele ediyordu. Harput'ta birçok kişi hastalıktan hayatını kaybederken Samsun'daki salgın ise hafif atlatılmıştır.²¹⁷

Nisan 1858'de Bursa'da yaşanan şiddetli çiçek salgını için 150-200 kadar aşı talep edilmişti. Bunun üzerine İstanbul'dan her biriyle onar adet aşı kalemi doldurulabilecek on yedi tüp taze aşı mayası gönderilmiştir. Teslim alınan bu aşılar, derhal uygulanmış ve hastalık bundan sonra hafiflemiştir.²¹⁸

²¹³ BOA, A. } MKT 89/24 (27 Recep 1263/11 Temmuz 1847).

²¹⁴ BOA, A. } MKT 222/17 (16 Şevval 1265/4 Eylül 1849).

²¹⁵ BOA, C.SH.23/1130 (2 Zilkade 1269/7 Ağustos 1853).

²¹⁶ BOA, A. } MKT.UM 285/03 (23 Şevval 1273/16 Haziran 1857).

²¹⁷ BOA, A. } MKT.MHM 107/33 (22 Cemaziye'l-ahir 1273/17 Şubat 1857).; BOA, A. } MKT.MHM 106/50 (5 Cemaziye'l-ahir 1273/ 31 Ocak 1857).

²¹⁸ BOA, A. } MKT.MHM 130/76 (26 Ramazan 1274/10 Mayıs 1858).

Temmuz 1859'da Rize kazasında şiddetli bir çiçek salgını başlamış ve hızla büyüyen salgın için bölgeye tabip Nikola tayin edilmiştir. Hastalık, Nikola'nın çalışmaları sonucunda ancak yıl sonunda hafiflemiş ve uzun yıllar Rize'de görülmemiştir. Bir yıl sonra Konya'da görülen çiçek hastalığı, salgına dönüşmeden hafif atlatılmış²¹⁹ ve ilk ay için 50-60 adet aşı kalemi isteyen yetkililer ikinci ay Alaiyye (Alanya) için de tedbir amaçlı aynı miktarda aşı kalemi talep etmiştir.²²⁰ Zaten tehlikeli boyutta olmayan hastalık, yapılan aşılama faaliyeti ile Eylül ayında ortadan kaldırılmıştır.

Ocak 1863'e gelindiğinde, çiçek bu kez Mersin ve Tarsus civarında görülmüştür. Salgınla mücadele için münasip miktarda maaş şartıyla Lego Petraspo isimli hekimin bölgeye tayini talep edilmiştir. Bunun üzerine Dr. Lego Petraspo fukara ve gurebayı ücretsiz tedavi üzere memleket tababetine görevlendirilmiş ve dört ay boyunca çiçek hastalığı ile mücadele etmiştir.²²¹ Mart ayına kadar kontrol altına alınamayan salgın, Adana Valisi Ali Rıza Paşa tarafından Tarsus'ta karantina bölgesi kurulması ve arttırılan aşı faaliyetleri neticesinde üç ay içerisinde kontrol altına alınabilmiştir.²²²

Telkikhane'nin kuruluşundan önce Anadolu topraklarında bilinen en büyük salgın ise Trabzon'da görülmüştür. 1863 yılının Aralık ayında vapurla Trabzon'a gelen Çerkez muhacirlerde fark edilen çiçek hastalığı kısa süre içinde tüm Trabzon'a yayılmıştır. En az 7000 kişinin enfekte olduğu bu salgın, bölgeye gönderilen iki tabibin yoğun aşılama faaliyetleri sonucunda hafiflemiştir.²²³ Böylesi etkin mücadelenin ardından 26 yıl boyunca bu bölgede çiçek hastalığına rastlanmamıştır.²²⁴

Şubat 1865'te Konya'da görülen çiçek hastalığı yayılarak can almaya başlamıştı. Özellikle çocukları etkileyen çiçek salgını, yapılan faaliyetlerle bir süre sonra kontrol altına alınmıştır.²²⁵ Dokuz sene sonra 1874'te tekrar

²¹⁹ BOA, A. } MKT.MHM 190/65 (17 Muharrem 1277/ 5 Ağustos 1860).

²²⁰ BOA, A. } MKT.MHM 192/51 (3 Safer 1277/21 Ağustos 1860).

²²¹ BOA, A. } MKT.MHM 254/82 (12 Şaban 1279/2 Şubat 1863).

²²² BOA, A. } MKT.MHM 260/73 (25 Şevval 1279/15 Nisan 1863).

²²³ BOA, A. } MKT.MHM 288/89 (19 Recep 1280/30 Aralık 1863).

²²⁴ Anadolu'da hastaliksız geçen 26 yıl boyunca yalnızca Mayıs 1871'de Gümüşhane'ye bağlı Kelkit kazasında birkaç çiçekli hasta görülmüş ve aşı memuru Mustafa Efendi'nin çalışmalarıyla hastalık salgın halini almadan kontrol altına alınmıştır.

²²⁵ BOA, A. } MKT.MHM 324/74 (9 Ramazan 1281/5 Şubat 1865).

Konya’da ortaya çıkan çiçek hastalığı bu kez hafif seyretmiştir. Mekteb-i Tıbbiye öğrencilerinden Salih Efendi’nin bölgeye tayin edilmesi ile aşı faaliyetleri başlatılmış ve hastalık kısa sürede kontrol altına alınmıştır.²²⁶

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası başlayan korkunç salgınlar İstanbul’la sınırlı kalmamış, Anadolu’nun çeşitli bölgelerine de yayılmıştır. Bunun sebebi 1878 Nisan ayına kadar faklı vilayetlere sevk edilen altmış bin mültecidir. Gittiği her yere çiçekle birlikte birçok hastalığı da götüren bu mültecilerden 18.000 kişi hayatını kaybetmiştir.²²⁷ Bunlardan kaçının çiçek yüzünden öldüğü tespit edilememiştir. Özellikle Doğu Cephesi’nde bulunan Erzurum hastanelerinde yatacak yer kalmamış, Türk ve yabancı tüm doktorlar enfekte olmuş, Erzurum Ordu Baştabibi Miralay Yusuf Ziya ve hekimlerin yarısı hayatını kaybetmiştir.²²⁸ 93 Harbi’nin sebep olduğu bu salgınlardan sonra Anadolu’da yaklaşık on yıl çiçek hastalığı görülmemiştir.

1888 yılı Ekim ayında hastalık Batı Anadolu’da Aydın Vilayeti’ne bağlı Bodrum’da görülmüştür. Şiddetli seyreden hastalıktan 480 kişi hayatını kaybetmiştir. Bölgede aşı yapacak hekim ya da memur bulunmadığı için salgın uzun süre devam etmiştir.²²⁹

1889 yılı Ekim-Kasım-Aralık aylarında eşzamanlı olarak Kelkit, Trabzon, Aydın, Ankara, Diyarbakır ve Sivas’ta çiçek salgınları görülmüştür.²³⁰ Üst üste gelen aşı talepleri dolayısıyla postalarda gecikmeler yaşanmış; Kelkit, Trabzon, Diyarbakır ve Ankara için ayrı ayrı hazırlanan aşılardan ancak Aralık ayında ulaştırılabildiği görülmüştür. Sivas, yeni yıla girmeden hastalığı kontrol altına alabilmiş fakat Trabzon’da hastalık hapishanelere kadar sıçramış, mahkûmlar tedbir amaçlı civar bölgelerdeki hapishanelere dağıtılmıştır.²³¹

²²⁶ BOA, A.} MKT.MHM 327/58 (29 Şevval 1281/27 Mart 1865).

²²⁷ Özdemir, *Salgın*, s. 55.

²²⁸ Özdemir, *Salgın*, s. 54.

²²⁹ BOA, DH.MKT 1559/55 (24 Safer 1306/30 Ekim 1888).

²³⁰ BOA, DH.MKT 1673/51 (18 Rabiu'l-evvel 1307/12 Kasım 1889).; BOA, DH.MKT 1679/118 (13 Rabiu'l-ahir 1307/7 Aralık 1889).; BOA, DH.MKT 1673/32 (17 Rabiu'l-evvel 1307/13 Kasım 1889).; BOA, DH.MKT 1678/50 (8 Rabiu'l-ahir 1307/2 Aralık 1889).; BOA, DH.MKT 1678/61 (8 Rabiu'l-ahir 1307/2 Aralık 1889).

²³¹ BOA, DH.MKT 1969/31 (8 Zilhicce 1309/4 Temmuz 1892).

Bu sırada Niğde, Isparta ve Konya'da hafif çaplı çiçek salgını yaşanmıştır. Isparta ve Konya vilayetleri hastalığı tamamen atlatırken Ocak ayında Niğde'de tifo ile birlikte yeniden çiçek hastalığı görülmüştür. Tıbbiye'den gönderilen elli tüp dolu ve yüz adet boş aşı kalemi ile birlikte hastalık kontrol altına alınmıştır.²³²

Çok geçmeden Finike'den bir salgın haberi gelmiştir. Finike yetkilileri, 4 Şubat günü tüm tedbirlerin alındığını ancak buna rağmen 13 kişinin hayatını kaybettiğini bildirmiştir. Ardından yapılan araştırmada dört kişinin aşısız olduğu tespit edilmiştir. Bu kişilerin aşılardan korktuğu için belediyeye müracaat etmediği anlaşılınca, yeniden aşılama faaliyeti başlatılarak daha fazla can kaybı yaşanmadan, hastalık aynı ay içerisinde ortadan kaldırılmıştır.²³³

Yaklaşık bir ay sonra Siirt'te de çiçek hastalığı görülmüştür. Alınan önlemlere rağmen Nisan ayında şiddetli salgına dönüşen hastalık için Tıbbiye'den acilen gönderilmek üzere elli adet aşı talep edilmiştir. Yaklaşık yirmi gün sonra ulaşan aşılarla birlikte hastalık kısa sürede kontrol altına alınmıştır.²³⁴

Bundan sonra 1890 yılının Eylül ayında Hopa ve Gönen'de çiçek hastalığı görülmüştür.²³⁵ Tıbbiye Nezareti'nden hekim talep eden yetkililer tam üç ay hekimin gelmesini beklemiştir. Bu sırada vakalar artmaya devam ettiği için yöre halkı hastalıkla kendi imkânlarıyla baş etmiştir. Hopa'da hafif seyreden hastalık Gönen'de ciddi bir salgına dönüşmüştür. Aralık ayında başlatılan sıkı aşılama faaliyetleriyle hastalık iki merkezde de hafiflemiş fakat bu kez Genç sancağına bağlı köylerde kendini göstermiştir. Salgınla mücadele için istenen hekim gecikince yetkililer, askeriyeden tıbbî malzeme ve hekim talep etmiştir.²³⁶

Üç yıl sonra 1893 yılının Mart ayında Erzincan'a bağlı Kuruçay kazasının bazı karyelerinde yeniden çiçek hastalığı görülmüştür. Hafif

²³² BOA, DH.MKT 1688/72 (17 Cemaziye'l-evvel 1307/9 Ocak 1890).

²³³ BOA, DH.MKT 1695/14 (13 Cemaziye'l-ahir 1307/4 Şubat 1890).

²³⁴ BOA, DH.MKT 1721/84 (11 Ramazan 1307/1 Mayıs 1890).

²³⁵ BOA, DH.MKT 1762/105 (6 Safer 1308/21 Eylül 1890).; BOA, DH.MKT 1795/74 (15 Cemaziye'l-evvel 1308/27 Aralık 1890).

²³⁶ BOA, DH.MKT 1688/30 (16 Cemaziye'l-evvel 1307/8 Ocak 1890).

seyreden bu salgın, Merkez Hastanesi cerrahı Hasan Bedri Efendi tarafından 946 çocuğun aşılınmasıyla kontrol altına alınmıştır. Nisan ayında çocukların 448 tanesi sağlığına kavuşmuştur.²³⁷ Bir ay sonra Bingöl'ün il merkezi olan Çapakçur kazasında görülen çiçek hastalığı için Temmuz ayına kadar 1177 kişiye Aşıcı Bedros Efendi tarafından çiçek aşısı yapılmıştır.²³⁸ Haziran ayında Yozgat'a giren çiçek virüsü, vaktinde gelemeyen aşı kalemleri dolayısıyla salgına dönüşmüştür. Osmanlı ülkesinde taze aşı üretiliyor olmasına rağmen art arda gelen salgınlar ve posta sistemindeki problemler sebebiyle her noktaya istenildiğinde aşı gönderilemiyordu. Bu sebeple Yozgat tam on bir ay boyunca çiçekle mücadele etmek zorunda kalmıştır. Nihayet gönderilen aşılar, merkezden tayin edilen bir aşı memuru tarafından bütün çocuklara uygulanmıştır. Yaklaşık bir yıl sonra kontrol altına alınan çiçek hastalığı ile ilgili detaylar hekim tarafından iki rapor hazırlanarak merkeze sunulmuştur.²³⁹

Ekim ayına gelindiğinde Ertuğrul sancağı (Bilecik) dâhilinde bulunan Bozüyük nahiyesine bağlı Osman köyünde çiçek vakaları tespit edilmiştir. Hızla yayılan hastalık salgın halini almış ve ilk ayda 10 kişi hayatını kaybetmiştir. Aynı zamanda 7-8 çocuk şüpheli şekilde ölmüştür.²⁴⁰ İkinci ay vaka sayısı 30 kişiye ulaşmış ve bunun üzerine köy kordon altına alınmıştır. Aralık ayında vaka sayısı 70'e yükselmiş ve bunlardan yalnızca biri kurtulabilmiştir. Salgın kısa sürede kontrol altına alınsa da çiçek mikrobu Osman köyünde en az 79 kişinin hayatına mâl olmuştur.²⁴¹

Osman köyünden ayrılan çiçek virüsü Ocak ayında Van'da görülmüştür. Yaklaşık on gün sonra her tarafa yayılan hastalık, 15 Ocak'tan itibaren şiddetli bir çiçek salgınına dönüşmüştür.²⁴² Van vilayeti, beş gün sonra yeterli miktarda aşı kalemi ve aşı ameliyesini uygulayacak hekim talep etmiştir. İstanbul'dan onay gelmesi on yedi gün sürmüştür. Bu sürede yayılmaya ve can almaya devam eden çiçek hastalığının bir an evvel önüne

²³⁷ BOA, DH.MKT 16/16 (5 Şevval 1310/22 Nisan 1893).

²³⁸ BOA, DH.MKT 112/29 (8 Cemaziye'l-evvel 1312/7 Kasım 1894).

²³⁹ BOA, DH.MKT 252/08 (22 Zilkade 1311/27 Mayıs 1894).

²⁴⁰ Burada kastedilen şüphe, kişilerin çiçekten mi yoksa başka bir hastalıktan mı öldüğünün tespit edilememesidir.

²⁴¹ BOA, DH.MKT 182/5 (4 Cemaziye'l-evvel 1311/13 Aralık 1893).

²⁴² BOA, DH.MKT 197/50 (12 Recep 1311/19 Ocak 1894).

geçilmesi için Van vilayeti tarafından Şubat ayında İstanbul'a bir telgraf daha çekilmiştir.²⁴³ Telgrafta salgının şiddetli şekilde devam ettiği, eğer talep edilenler hâlâ yola çıkmadıysa bir an evvel gönderilmesi gerektiği bildirilmiştir. Son telgrafın üzerinden üç gün geçmesine rağmen cevap alamayan Van vilayeti, İstanbul'a bir tezkire yazmıştır. Bu kez salgının ağırlıklı olarak çocukları kurban seçtiği ve hatta bazı günler 7-8 çocuğun çiçekten vefat ettiği bildirilmiştir.²⁴⁴

Çocukların yanı sıra yetişkinleri de kurban seçen çiçek hastalığının önünün alınmasında tek engel, modern aşı tedarikindeki zorluk değildi. Bürokratik sıkıntılar, ulaşımın ve posta sisteminin yetersiz olması gibi sebeplerle çiçek hastalığı, 1894 yılında Anadolu'nun uzak bölgelerinde ciddi kayıplara sebebiyet veriyordu. 1894-95 yıllarında peş peşe gelen salgınlar nedeniyle Anadolu'ya gönderilen aşılar da ciddi problemler yaşanmıştır. Ne var ki aynı günlerde Ayvalık'ta başlayan salgında benzer sorunlar yaşanmıyordu. Bu durumda salgınla mücadelede Payitaht'a yakın noktaların, Anadolu'nun ücra noktalarından çok daha şanslı olduğu gözlemlenmektedir. Ayvalık'ta Şubat ayında başlayan çiçek salgını için kısa sürede aşı gönderilmiş ve hekim tayin edilmiştir. Fakat buna rağmen hastalık kontrol altına alınamamış ve yapılan araştırma sonucu bölgede başka hastalıkların da mevcut olduğu tespit edilmiştir. Ayvalık'ta diğer hastalıklarla birlikte birçok kişi hayatını kaybetmiştir.²⁴⁵

Aynı günlerde Adana vilayetine bağlı Sis kasabası (Kozan) da çiçek illetiyle mücadele ediyordu. İstanbul'dan gönderilen tıbbî malzemelerle kasabada aşı faaliyeti başlatılmış fakat hastalık kontrol altına alınamamıştır. Salgın korkunç bir hâl alınca dört yüz aşı tüpü daha talep edilmiştir. Aynı anda Osman köyü, Ayvalık ve Sis kasabasına aşı yetiştirmeye çalışan Telkikhane, her hafta yirmi beşer adet olmak üzere toplam dört aylık bir sürede bu ihtiyaca cevap verebilmiştir.²⁴⁶

²⁴³ BOA, DH.MKT 197/50 (12 Recep 1311/19 Ocak 1894).

²⁴⁴ BOA, DH.MKT 197/50 (12 Recep 1311/19 Ocak 1894).

²⁴⁵ BOA, DH.MKT 221/58 (9 Ramazan 1311/16 Mart 1894).

²⁴⁶ BOA, DH.MKT 346/26 (23 Şaban 1312/19 Şubat 1895).

1894 yılı Eylül ayında Gemlik, Adapazarı ve Konya'ya bağlı Karapınar kazasında da hafif çaplı çiçek salgınları yaşanmıştır.²⁴⁷ Gemlik kordon altına alınırken Adapazarı'nda aşılama faaliyetleri başlatılmıştır. Karapınar idaresi ise Aralık ayında gelen aşılarda birlikte kısa sürede hastalığı ortadan kaldırmıştır.²⁴⁸ Beş ay sonra 1895 yılı Şubat ayında Kastamonu'da ortaya çıkan çiçek mikrobi, vilayetin her yerini sarmıştır. Salgının önüne geçmek için üç yüz adet aşı tüpünün ilk vasıta ile gönderilmesi talep edilmiştir.²⁴⁹ Ekim ayından beri çeşitli noktalara aşı yetiştirmeye çalışan Telkikhane, Nisan ayında o an için elli adet tüpü postaladığını, kalanının da peyderpey gönderileceğini bildirmiştir.²⁵⁰ Ne var ki, aradan geçen iki aya rağmen salgın kontrol altına alınamamış, bunun üzerine Mayıs ayında tekrar İstanbul'a yazan Kastamonu vilayeti, salgının şiddetle hüküm sürdüğünü ve acilen üç yüz adet aşı tüpünün gönderilmesini bildirmiştir.²⁵¹

Mayıs ayına gelindiğinde bu kez Tokat'ta görülen çiçek hastalığı, daha önce gönderilen aşılarda yetersiz kalması nedeniyle kontrol altına alınamamıştır. Bu sebeple İstanbul'dan yüz adet aşı tüpü daha istenmiştir. Aşılarda gelmeden hastalık Tokat'ın diğer mahallerine yayılmış ve sonrasında Sivas'a ulaşmıştır. Bu kez otuz adet aşı tüpü de Sivas için talep edilmiştir.²⁵² Sivas'ta salgın şiddetlenmiş ve ölü sayısı artmıştır. Aşılarda gelmeden salgın muhtemelen yine Tokat'tan Amasya'ya sıçramıştır. Bunun üzerine Hıfzıssıhha-ı Umumiyye Sermüfettişi Mirliya Bonkowski Paşa²⁵³ tarafından Dahiliye Nezareti'ne, defalarca aşı talep edildiği halde tek bir aşının dahi ulaşmadığı, salgının giderek tehlikeli hale geldiği bildirilmiştir. Bonkowski Paşa'nın yazısı üzerine kapsamlı bir rapor tutması için Müfettiş Jul Efendi bölgeye gönderilmiş fakat bu süre zarfında hastalık onlarca kişinin hayatına mâl olmuştur.²⁵⁴ Aynı tarihlerde Karahisar-ı Sahip (Afyonkarahisar)

²⁴⁷ BOA, DH.MKT 311/25 (26 Cemaziye'l-evvel 1312/25 Kasım 1894); BOA, DH.MKT 312/20 (28 Cemaziye'l-evvel 1312/27 Kasım 1894).

²⁴⁸ BOA, DH.MKT 319/23 (18 Cemaziye'l-ahir 1312/17 Aralık 1894).

²⁴⁹ BOA, BEO, 602/45106 (22 Şevval 1312/18 Nisan 1895).

²⁵⁰ BOA, DH.MKT 361/20 (14 Şevval 1312/10 Nisan 1895).

²⁵¹ BOA, BEO, 613/45942 (9 Zilkade 1312/4 Mayıs 1895).

²⁵² BOA, DH.MKT 375/8 (19 Zilkade 1312/14 Mayıs 1895).

²⁵³ Bonkowski Paşa: Polonya asıllı kimyager. II. Abdülhamit'in başkimyagerliğini yapmıştır.

²⁵⁴ BOA, DH.MKT 385/9 (20 Zilhicce 1312/14 Haziran 1895).

sancağına bağlı Aziziye kazası şiddetli çiçek salgınıyla mücadele ederken aşı memuru İsmail Hakkı tarafından talep edilen iki yüz adet aşı gönderilememiştir.²⁵⁵

1896 yılı Ağustos ayına gelindiğinde İzmir, uzun zamandan beri birçok salgın hastalıkla mücadele ediyordu. Özellikle kuşpalazı ve çiçekten hayli ölüm yaşanmaktaydı. Durum gazete manşetlerine kadar yansınca Bonkowski Paşa Sadaret'e yazdığı yazı ile bir sene evvel İzmir'e giderek bulaşıcı hastalıklara karşı gerekli tedbirleri aldığını, buna rağmen salgınların niçin devam ettiğini anlayamadığını belirtmiş, İzmir'e bir raportör gönderilmesini ve gerekli tedbirlerin alınmasını önermiştir. Yapılan araştırma sonucunda ahalide aşısız kimselerin mevcut olduğu ortaya çıkmış, bu sebeple yayılmaya devam eden hastalık için derhal aşılama faaliyeti başlatılmıştır. Alınan önlemlerle hastalık hafiflemiş fakat yedi ay sonra yeniden patlak vermiştir.²⁵⁶

1897 ilkbaharında tekrar başlayan çiçek salgını, yetkilileri oldukça uğraştırmıştır. Zira, çiçek illetinin yanında kuşpalazı, kızıl ve kızamık hastalıkları da şehri etkisi altına almıştı. Belediyeye bağlı doktorlar tarafından sürekli fennî temizlik yapılmasına rağmen hastalıklar engellenemeyince bu kez detaylı bir incelemeye gerek duyulmuştur. İnceleme sonucuna göre, hastalıklara karşı alınacak tedbirler için hazırlanmış olan talimatnameye yetkili kişilerin uymadığı ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine titizlikle çalışmaya başlayan belediye ekipleri sayesinde iki aydır devam eden çiçek hastalığı Temmuz ayında ortadan kaldırılmıştır.²⁵⁷

XIX. yüzyılda Anadolu'da yaşanan son çiçek salgını ise 1898 yılı Ocak ayında Antalya Sancağı'nda başlamıştır. Şubat ayından Nisan ayına kadar Antalya'da 200'den fazla kişi çiçekten hayatını kaybetmiştir. İstanos nahiyesinden yayıldığı düşünülen hastalık halk arasında o kadar paniğe sebep olmuştur ki İstanbul'dan gelecek aşılarda yetersiz kalması halinde Avrupa'dan aşı sipariş edilmesi talep edilmiştir. Elbette bunda telkihhanenin son yıllarda birçok salgınla aynı anda mücadele edememesinin etkisi

²⁵⁵ BOA, DH.MKT 387/60 (29 Zilhicce 1312/23 Haziran 1895).

²⁵⁶ BOA, BEO, 804/60280 (23 Muharrem 1314/4 Temmuz 1896).

²⁵⁷ BOA, BEO, 816/61200 (17 Safer 1314/28 Temmuz 1896).

büyüktür. Salgın, Mart ayında Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye'ye bildirilmiş, acil aşı ve hekim istenmiş fakat bin beş yüz kuruş olan hekim maaşı ödenemediği için hekim tayin edilememiştir.²⁵⁸ Öte yandan İstanbul'dan gelen yazıda, aşı ve gerekli hekimler ulaşana dek nizamnamede belirtilen tüm tedbirlerin uygulanması istenmiştir.²⁵⁹ Ardından hekim krizi çözülmüş ve Elmalı'daki hekim İstanos'a tayin edilmiştir. İki ay süren aşılama faaliyetleri ve diğer tüm önlemler sonucunda hastalık sadece 4-5 vakaya kadar hafiflemiştir. Daha sonra Bucak nahiyesine Antalya tabibi ve Kızılkaya nahiyesine Niğde tabibi gönderilmiş ve bizzat Vali vekili de bölgeye giderek önlemler sıkılaştırılmıştır.²⁶⁰ Hastalar tedavi edilmiş ve sonunda Bucak ve Kızılkaya nahiyelerinde de hastalık hafiflemiştir. Antalya çevresinde yapılan sıkı çalışmalar sayesinde çiçek hastalığından eser kalmamış ancak hastalığın bertaraf edildiği yerlerde dahi tedbirlerin uygulanmasına devam edilmiştir.²⁶¹

Konya vilayetinin Antalya sancağına bağlı birçok nahiyede yaşanan bu şiddetli salgın sonrasında Dâhiliye Nazırı'nın, Sadrazam'a yazdığı yazı, XIX. yüzyılda çiçek hastalığı ile mücadele konusunda yalınmış en cesur eleştiridir.²⁶²

Medeniyetin geldiği nokta sayesinde çiçek hastalığı artık sıradanlaşmıştır. Bu sebeple, hastalığın ülkemizde büyük ölümlere yol açması gülünçtür. Vilayetlerimizden devamlı gelen aşı ve hekim isteği her zaman karşılanamıyor. Bu yüzden çiçek hastalığı önlenemiyor. Bu durum ülkemiz adına utanç vericidir.

Buraya kadar anlatılan salgınlar dikkate alındığında, XIX. yüzyılda Anadolu'da özellikle 1845-47 arasında ve 1889-1891 arasında çiçek salgınlarında yoğunluk olduğu gözlenmektedir. Peş peşe yaşanan bu salgınlarda devlet aşı ve hekim talebini karşılamakta zorlanmıştır. Bu

²⁵⁸ BOA, BEO, 1117/83743 (7 Zilhicce 1315/29 Nisan 1898).

²⁵⁹ BOA, BEO, 1090/81718 (20 Şevval 1315/14 Mart 1898).

²⁶⁰ BOA, BEO, 1110/83234 (25 Zilkade 1315/17 Nisan 1898).

²⁶¹ BOA, BEO, 1117/83743 (7 Zilhicce 1315/29 Nisan 1898).

²⁶² BOA, BEO, 1117/83743 (7 Zilhicce 1315/29 Nisan 1898).

sebeple bazen bölge halkı geleneksel uygulamalar ile hastalığı yenmeye çalışmıştır. Yine bürokrasinin yarattığı gecikmeler ve Osmanlı'nın geniş coğrafyası sebebiyle sıhhi desteklerin vaktinde ulaştırılmaması, hafif seyreden çiçek hastalığının şiddetli salgınlara dönüşmesine zemin hazırlamıştır.

1.3. Rumeli Salgınları

Payitaht'ın batı sınırından başlayarak Avrupa kıtasında bulunan topraklarında 1844-1897 yılları arasında 19 farklı noktada çiçek hastalığı görülmüştür. Balkan coğrafyasının dağlık kesimlerinde yerleşim yerlerinin birbirine uzak olması, bu gibi yörelerde çiçek mikrobuunun yayılmasını zorlaştırmıştır. Bilinen ilk çiçek salgını 1844 yılının Mart ayında Silistre'nin Zir idaresinde yaşanmıştır. Hastalıkla mücadele etmek için İstanbul'dan hekim talep edilmiş, ayrıca hekim maaşının kendileri tarafından ödenemeyeceği belirtilmiştir. Bölgeye gelen hekimin çabaları sonuç vermiş ve kısa sürede bu salgın kontrol altına alınmıştır.²⁶³

Üç yıl sonra yaşanan ikinci salgın, 1847 yılının Ocak ayında Edirne'de görülmüştür. Öyle ki, bir ayda pek çok kişi çiçekten hayatını kaybedince acilen İstanbul'dan bir hekim ve yeterli miktarda aşı maddesi ile diğer gerekli tıbbî araç-gereçler talep edilmiştir. İstanbul'dan gelen tıbbî destek sayesinde hastalık kısa sürede kontrol altına alınmıştır.²⁶⁴ Bu salgından sonra Balkan topraklarında kırk yıl gibi bir süre çiçek hastalığına tesadüf edilmemiştir. 1888 yılının son aylarına geldiğinde çiçek, Edirne vilayetinde yeniden ortaya çıkmıştır. Hastalığın salgın halini alması üzerine Bulgaristan tarafından Şarkî Rumeli Hatt-ı İmtiyazı'nda karantina önlemleri alınmıştır. Bu sebeple Bulgaristan sınırında bir koridor oluşturulmuş ve hastalığa yakalanmış olanların ülkeye giriş yapmaları yasaklanmıştır. 20 Kasım²⁶⁵ ve 5 Aralık²⁶⁶ tarihlerinde Sadaret'e yazılan iki ayrı yazıya göre, Edirne treniyle sınırı geçen herkes sıhhiye memurları tarafından muayene edilecek ve çiçek hastası olanlar, hudut üzerinde tahaffuzhane mevcut

²⁶³ BOA, A. } MKT 11/74 (12 Rabiu'l-ahir 1260/1 Mayıs 1844).

²⁶⁴ BOA, A. } MKT 63/58 (8 Safer 1263/26 Ocak 1847).

²⁶⁵ BOA, A. } MTZ.(04) 22/49 (18 Cemaziye'l-evvel 1306/20 Ocak 1889).

²⁶⁶ BOA, A. } MTZ.(04) 22/53 (3 Cemaziye'l-evvel 1306/4 Şubat 1889).

olmadığı için geri çevrileceklerdir.²⁶⁷ 1889 yılı Ocak ayında devam eden çiçek salgını Çorlu'nun bazı köylerine de sıçramıştır. Alınan önlemlerle hafifleyen salgın, çok geçmeden kontrol altına alınmıştır.²⁶⁸

Kasım 1889'da Üsküp'ten (Makedonya) gelen Fesli Zuhaf Alayı mürettebatındaki bir askerde çiçek mikrobu teşhis edilmişti. Hasta asker derhal hastaneye kaldırılmış ve salgına sebebiyet vermemesi için iyileşinceye dek tedavi altında tutulmuştur. Bu sırada mürettebatta bulunan sağlıklı askerlere çiçek aşısı yapılarak olası salgın önlenmiştir.²⁶⁹ Aynı şekilde Aralık 1889'da Amiral Hesken komutasındaki İngiliz filosu, Selanik limanına yanaştıktan sonra çiçek virüsü taşıyan askerler derhal Selanik Askeri Hastanesi'ne kaldırılmış, tedavi edilip sağlığına kavuşanlar Selanik'te bulunan İngiliz Konsoloslugu'na teslim edilmiştir.²⁷⁰

Ocak 1890'da Kosova'nın merkezi Piriştine kasabasında bulunan hapisanede aniden çiçek salgını başlamıştır. Virüs kısa süre içinde 15 kişiye bulaşmış, büyük bir kargaşaya neden olmuştur. Yetkililer bir bölgeyi derhal diğer mahkûmların kullanımından ayrı bir revir haline getirmiş, bir yandan çiçek hastaları tedavi edilirken diğer yandan aşılama faaliyetleri sürdürülmüş ve böylece hastalık kısa sürede kontrol altına alınmıştır.²⁷¹ Fakat dokuz ay sonra illet, bu kez Kosova'nın kuzeyinde bulunan İpek livasında baş göstermiştir. Ekim de başlayan çiçek hastalığı bir ay içerisinde korkunç bir salgına dönüşmüş, bulunduğu bölgede onlarca kişinin ölümüne sebep olmuştur. Selanik ve Kosova'dan aşı istendiği halde vaktinde tedarik edilememiş, Kasım ayında Tıbbiye'den yeniden aşı istenmiştir.²⁷²

Üç yıl sonra Mart 1893'te Eceabat kazasının Seddülbahir karyesindeki bir hanede görülen çiçek, ikinci bir haneye sıçramıştır. Birkaç gün sonra Gelibolu Mutasarrıflığı'ndan gelen telgraf üzerine Edirne vilayeti gereken tedbirlerin alınmasını emretmiştir. Öncelikle hastalıklı iki hane kordon altına alınmış, ardından aşısız yirmi çocuğa telkih-i cüderî ameliyesi

²⁶⁷ BOA, A.} MTZ.(04) 22/49 (18 Cemaziye'l-evvel 1306/20 Ocak 1889).

²⁶⁸ BOA, Y.PRK.MF 1/37 (22 Cemaziye'l-evvel 1306/24 Şubat 1889).

²⁶⁹ BOA, Y.PRK.ASK 58/72 (16 Rabiu'l-ahir 1307/10 Kasım 1889).

²⁷⁰ BOA, Y.PRK.ASK 59/10 (8 Rabiu'l-ahir 1307/2 Aralık 1889).

²⁷¹ BOA, DH.MKT 1689/101 (22 Cemaziye'l-evvel 1307/14 Ocak 1890).

²⁷² BOA, DH.MKT 1779/46 (25 Rabiu'l-evvel 1308/8 Kasım 1890).

uygulanmıştır. Fakat Mayıs ayında hâlâ salgının önüne geçilemediğinden sübyan okulları tatil edilmiş ve hastalığa yakalanmayanlar da aşılanmıştır. Hastaların elbiseleri ve yatak takımları yakılmış ya da kaynatılmıştır. Alınan bu önlemlerle birlikte hastalık Mayıs sonunda hafiflemiştir.²⁷³

Çiçek hastalığı ile mücadele edilen diğer bir mahal ise Büyükçekmece Kaymakamlığı dahilindeki Anarşe karyesidir. Bir seneden beri aralıklarla çiçek hastalığı görülen Anarşe’de Mayıs ayında salgın patlak vermişti. Üstelik ticarî alışverişler dolayısıyla, salgının bir buçuk saat uzaklıkta bulunan Küçükçekmece’ye bağlı Anbarlı karyesine sirayet etme tehlikesi vardı. Yapılan incelemeler neticesinde Anarşe köyünde tahaffuz önlemlerinin alınmasına karar verilmiştir. Makriköy (Bakırköy) civarında bulunan Çobançeşme’de dokuz muhacir çocuk ile Anbarlı karyesinde bulunan 37 çocuk memleket tabibi tarafından aşılanmıştır.²⁷⁴ Çekmece kasabasıyla Silivri ve Çatalca kazalarında, Kalikratya ve Anarşe karyelerinde 213 çocuk mahalle tabibi tarafından ücretsiz olarak aşılanmıştır.²⁷⁵ Alınan önlemlerle Ağustos 1893’te bölgede çiçek illetinden eser kalmamıştı.²⁷⁶

1894 yılının başında hastalık bu kez Tuna boylarına kadar ulaşmıştı. Adakale’de Ocak ayından beri görülen çiçek, Mart ayında şiddetli bir salgına dönüşmüştü. Tuna nehri üzerinde bulunan adanın Türk halkı tütüncülük, kayıkçılık ve ticaretle uğraşmaktaydı. Ticarî faaliyetler sebebiyle geldiği düşünülen çiçek hastalığı, tamamı 0.16 kilometrekare olan adada büyük bir felakete yol açmıştır. Salgında birçok hane reisi hayatını kaybetmiş, bu sebeple aileler dağılmış, çocuklar ekmek bulamayacak duruma gelmiştir. Bunun üzerine Adakale idarecileri, Mart ayında Hariciye Nezareti’nden yapılacak masraflar karşılığında iki bin kuruş nakit talep etmiştir. Fakat iki hafta boyunca İstanbul’dan cevap alınamamıştır. İkinci kez yazılan yazıda, durumun çok tehlikeli boyutta olduğu, insanların günlük ihtiyaçlarını karşılamak için iki bin kuruşun acilen gönderilmesi gerektiği, aksi halde açlıktan bağışıklık sistemi zayıflayan çocukların çiçek hastalığına

²⁷³ BOA, DH.MKT 5/12 (9 Şevval 1310/26 Nisan 1893).

²⁷⁴ BOA, DH.MKT 75/34 (26 Muharrem 1311/9 Ağustos 1893).

²⁷⁵ BOA, DH.MKT 43/38 (5 Zilkade 1310/21 Mayıs 1893).

²⁷⁶ BOA, DH.MKT 75/34 (26 Muharrem 1311/9 Ağustos 1893).

yakalanma ihtimalinin arttığı, her geçen gün salgına sebebiyet verildiği dile getirilmiştir. Tıbbî ekipman ile bir hekim talep edilmiştir. Nihayet Nisan ayında talep edilen miktarda paranın ve gerekli tıbbî araç-gereç ile bir hekimin gönderileceği cevabı alınmıştır.²⁷⁷ Bahsi geçen mahaldeki çiçek salgınına dair başka bir belgeye tesadüf edilememesi, hastalığın söndüğüne delil olabilir.

1894 yılının Mart ayında Çatalca'ya bağlı Büyükçekmece'de hafif seyreden bir çiçek salgını görülmüştür. Hastalık, mikrobu alan bir çocuktan birkaçına daha bulaşmıştır. Bunun üzerine hane sakinleri, hastalıklı çocuklardan uzak tutulmuş, kısa bir zaman zarfında hastalıktan eser kalmamıştır.²⁷⁸ Ancak bu kez Çatalca'ya bağlı Terkos nahiyesi dahilindeki Ferecik köyünde çiçek vakaları tespit edilmiştir. Bölgedeki çocuklar daha evvel aşılandığı halde hastalığın dikkat çekici surette yayılmaya devam etmesi yetkilileri harekete geçirmiştir.

Salgın kaynağı için iki ihtimal söz konusudur: Aşı memurlarından gizlenerek aşı olmayan kişiler²⁷⁹ veya aşılandığı halde aşısı tutmayan kişiler. İlk ihtimalin kontrol edilmesi mümkün değildir fakat ikinci ihtimalin önüne şahadetname ile geçilebilirdi.

Aşı yapmak kadar elzem olan bu işlemde, aşı ameliyesinden yaklaşık bir hafta sonra kontrol edilen çocuklara aşılarının tuttuğuna dair bir belge verilirdi. Fakat memurlar şahadetname hazırlama işini bazen aksatabiliyordu.²⁸⁰ Bu durumda Ferecik'teki gibi beklenmedik salgınlar yaşanıyordu. Bu gibi sorunlar, çiçek hastalığının önüne geçilmesini engelleyen en önemli sebeplerdendi. Bu yüzden Devlet, Ferecik köyünde aşısız veya aşısı tutmamış bütün çocukların yeniden aşılanması emrini vermiştir.²⁸¹ Yapılan çalışmalarla salgın hafiflemiş ve Mayıs ayında

²⁷⁷ BOA, DH.MKT 220/22 (22 Ramazan 1311/29 Mart 1894).

²⁷⁸ BOA, DH.MKT 220/39 (25 Ramazan 1311/1 Nisan 1894).

²⁷⁹ Aileler yeni doğan bebeklerini yetkililere bildirmedikleri gibi bazı ebeveynler, gelen belediye memurlarından bebekleri saklardı.

²⁸⁰ Örnek için bkz. BOA, BEO, 1074/80516 (5 Ramazan 1315/28 Ocak 1898).

²⁸¹ BOA, DH.MKT 229/21 (18 Şevval 1311/24 Nisan 1894).

Müslüman ve Hıristiyan birkaç hanede çiçek vakası gözlemlenmiştir. Bu haneler de kordon altına alınarak salgının önüne geçilmiştir.²⁸²

1895 yılında Mart ayında Edirne ve Selanik'te kuşpalazı, kızıl ve kızamık hastalıklarıyla birlikte çiçek hastalığı da mevcuttur. İstanbul Şehremini Rıdvan Paşa başkanlığındaki Şehremaneti Hıfzıssıhha Komisyonu'nun özellikle ilgilendiği çiçek salgını, komisyonun yürüttüğü aşılama faaliyetleri ile hafifleyerek Ağustos ayında kontrol altına alınmıştır.²⁸³ Aynı tarih aralığında Kosova'ya bağlı Palanka kazası²⁸⁴ ile Kumanova'da da çiçek görülmüştür. Palanka kazasında Eylül 1895'te hastalık kontrol altına alınırken Kumanova'da Kasım ayında bertaraf edilebilmiştir.²⁸⁵

Temmuz 1896 salgınından bir yıl sonra Selanik'te yeniden salgın tehdidi yaşanmış, üç çiçek vakası, kuşpalazı, kızıl ve kızamık hastalıkları tespit edilmiştir.²⁸⁶ Çiçek hastaları kısa sürede tedavi edilerek olası bir salgının önüne geçilmiştir.²⁸⁷ Son olarak 1897 yılı Ağustos ayında Podgoriçe'de çiçek hastalığı görülmüşse de altı günde kontrol altına alınmıştır.²⁸⁸

1.4. Anadolu ve Rumeli Toprakları Dışındaki Salgınlar

XIX. yüzyılda Anadolu ve Rumeli topraklarının dışında kalan Osmanlı topraklarında da çiçek hastalığı görülmüştür. Bunların ilki Mart 1853'de Lübnan'ın güneyinde bulunan Sayda eyaletinde yaşanmıştır.²⁸⁹ Ardından Haziran 1855'te Sudan'ın kuzeydoğusunda, Kızıldeniz kıyısında bir liman şehri olan Sevakin'de çiçek hastalığı görülmüştür. Bölge halkı, hastaları iyileştirmek için dağlama yöntemini kullanmış ve bu nedenle pek çok kişi hayatını kaybetmiştir. Bunun üzerine Payitaht'tan bölge için bir hekim talep

²⁸² BOA, DH.MKT 231/83 (26 Şevval 1311/2 Mayıs 1894).

²⁸³ BOA, BEO, 822/61640

²⁸⁴ BOA, DH.MKT 282/31 (12 Rabiul-evvel 1312/13 Eylül 1894).

²⁸⁵ BOA, DH.MKT 387/102 (29 Zilhicce 1312/23 Haziran 1895).

²⁸⁶ Kuşpalazı Mart ayında 13, Nisan ayında 16, Mayıs ayında 11 kişide görülmüştür. Kuşpalazındaki yeni usul tedavi yöntemi sayesinde ölüm oranı %15'e düşmüş ve Haziran ayının 16'sından Temmuz ayının 8'ine kadar görülmemiştir. Fakat çok geçmeden hastalık tekrar ortaya çıkarak etki alanını genişletmiştir.

²⁸⁷ BOA, BEO, 817/61204 (17 Safer 1314/28 Temmuz 1896).

²⁸⁸ BOA, BEO, 995/74618 (21 Rabiul-evvel 1315/20 Ağustos 1897).

²⁸⁹ BOA, A. } MKT.MHM 53/81 (19 Cemaziye'l-evvel 1269/28 Şubat 1853).

edilmiştir. Yetkililer hekim maaşını ödenemeyeceğini bildirerek Seraskerlik tarafından karşılanmasını talep etmiştir. Hastalık, geleneksel uygulamalar nedeniyle ölenlerin dışında hafif seyrettiği için tayin olunan hekim sayesinde daha fazla yayılmadan durdurulmuştur.²⁹⁰ Bundan sonra 1889 yılı Ekim-Kasım-Aralık aylarında Beyrut'a bağlı Dâr-ı Garbî'de de çiçek salgınları görülmüştür.²⁹¹

Ocak 1864'te çiçek Akdeniz Adaları'na yayılarak Girit Adası'nda görülmüştür. Kısa sürede şiddetli bir salgına dönüşen çiçek hastalığını yok etmek için Mekteb-i Tıbbiye'den dört yüz adet aşı kalemi talep edilmişti. Ancak aşı kalemlerinin yarısı bir ay sonra gönderilmişse de diğer yarısı için kesin bir tarih verilmemiştir.²⁹²

Ağustos 1893'te çiçek hastalığı, yüksek olasılıkla Anadolu'dan gelen kişiler vasıtasıyla Cezayir-i Bahr-ı Sefid (Akdeniz Adaları) vilayetine bağlı Limni adasına sirayet etmiştir. Bunun üzerine İstanbul'dan aşı ve gerekli tüm edevatın süratle gönderilmesi talep edilmiştir. İki gün sonra gelen cevapla hastalıklı hanelerin kordon altına alınması ve aşısız çocukların derhal aşılması emredilmiştir.²⁹³ Tam bir yıl sonra 1894 yılı Ağustos ayında yine Cezayir-i Bahr-ı Sefid'e bağlı Midilli Adası'nın kuzeyinde bulunan Molova kazasında beklenmedik şekilde çiçek vakalarıyla karşılaşmıştır. Bir ay içinde salgın haline gelen çiçek hastalığı, altı ay devam etmiş ve bu sırada pek çok kişi hayatını kaybetmiştir. Bunun üzerine bölgeye müfettiş gönderilerek ilk virüsün nereden sirayet ettiği, hangi kusurların işlendiği ve ne gibi önlemler alındığı araştırılmıştır. 12 Ocak 1895 tarihinde yazılan rapora göre,²⁹⁴ 11 Ağustos 1894 tarihinde Değirmenci Aleksî'nin çocuğu çiçek mikrobuyla birlikte Anadolu'dan gelerek bu illeti hanesine getirmiştir. Bu sırada ahaliden birkaç kişi çocuğu ziyarete gelmiş ve bunlar da hastalığa tutulmuştur. Hastalığa yakalandığını anlayan kimseler belediye dairesinden yardım istemiş ve evleri mühürlenmiştir. Fakat ev halkından hasta olanlar hanenin arka kapısından

²⁹⁰ BOA, A. } MKT.NZD 154/15 (14 Şevval 1871/30 Haziran 1855).

²⁹¹ BOA, DH.MKT 1684/145 (2 Cemaziye'l-evvel 1307/25 Aralık 1889).

²⁹² BOA, A. } MKT.MHM 295/85 (23 Şevval 1280/1 Nisan 1864).

²⁹³ BOA, DH.MKT 146/2 (25 Rabiu'l-evvel 1311/6 Ekim 1893).

²⁹⁴ BOA, DH.MKT 354/47 (15 Recep 1312/12 Ocak 1895).

gizlice kaçarak mahalle sakinleriyle temas kurmuştur. Öte yandan çiçekten ölen kimseler de sıhî kurallara göre gömülmediği için Ağustos ayından Ocak 1895'e kadar yöre ahalisinden yedi çocuk ve diğer köylerden 94 çocuk olmak üzere toplam 104 çocuk şiddetli şekilde enfekte olmuştu. Ahali ölü sayısının 30'u aştığını nakletse de belediye ve kilise defterlerine bakıldığında beşi Müslüman, on ikisi Hıristiyan olmak üzere toplam 17 kişi hayatını kaybetmişti.²⁹⁵

Ayrıca Arnavut Hamit'in 23 yaşındaki oğlu Tosun çiçek hastalığına tutulduğu halde belediyeye haber verilmemiş ve Temmuz ayının son günlerinde hayatını kaybetmiştir. Tosun'un yaşadığı ev derhal kordon altına alınmadığı için hastalık birkaç haneye daha sirayet etmişti. Bunun üzerine dört hane kapısı gardiyanlar vasıtasıyla mühürlenmiştir. Bundan sonra hastalık hafiflemişse de Kaymakam ve ahaliden hatırı sayılır birkaç kişi belediye dairesine çağırılmış ve alınacak önlemler hakkında müzakere edilmiştir. Buna göre Belediye'den iki görevli ile üç hekim ve bir nüfus memuru, hastalığa yakalanan tüm haneleri gezerek aşısız kimseleri aşılacak ve hastalığa tutulan her hane kordon altına alınacaktı. Ayrıca sokaklardaki temizlik işleri artırılacak ve ölümler hekim gözetiminde defnedilecektir. Bu önlemlerle birlikte Molova'daki salgın Mart ayında kontrol altına alınmıştır.²⁹⁶

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde görülen en talihsiz salgın ise 1894 yılında dinî niteliğinden dolayı insan sirkülasyonunun çok olduğu Hicaz Vilayeti'ne bağlı Mekke'de yaşanmıştır. Eylül ayında başlayan şiddetli çiçek salgınına kontrol altına almak için Hicaz Vilayeti, İstanbul'dan elli adet aşı kalemi talep etmiştir.²⁹⁷ Aşı kalemleri temiz ve hafif çiçek geçiren kimselerin püstüllerinden alınarak çoğaltılmak suretiyle kullanılacaktı. İstanbul Mekke arasının yaklaşık 3.240 kilometre olduğu ve artan hava sıcaklığı da düşünülünce taze aşı yerine aşı kalemi istenmesi akla yakın

²⁹⁵ İmam ve Papazlar'ın vermiş olduğu ölü sayısı her zaman doğru olmayabilir. Çünkü Süheyl Ünver'e göre onlar, ölen kişi yaşlıysa istiskadan (ödem), genç ise ve ölmeden bir kere bile öksürdüyse veremden öldüğünü söyler. Bunun yerine belediye dairelerindeki sağlık memurları kullanılmalıdır. Ünver, *Türkiye'de*, s. 231.

²⁹⁶ BOA, DH.MKT 354/47 (6 Mart 1311/18 Mart 1895).

²⁹⁷ BOA, DH.MKT 295/46 (14 Rabiu'l-ahir 1312/15 Ekim 1894).

gelmektedir. Fakat Umûm-ı Mekâtib Nazırı Zeki Paşa, on gün sonra verdiği cevapta elli adet aşı kalemi göndermenin mümkün olmadığını, şimdilik sadece on adet aşı tûpünün postalanabileceğini bildirmiştir. Bir aşı tûpünden standart on kalem çoğaltılabildiğini²⁹⁸ düşünürsek, on aşı tûpüyle yüz kişi aşılanabilecektir. On sekiz gün sonra postaya verilen bu aşılar, Hicaz'a tam yetmiş gün sonra bozuk bir şekilde ulaşmıştır.²⁹⁹ Bunun üzerine Ocak 1895'de on beş adet aşı tûpü ve her on beş günde bir, on beş adet taze aşı gönderilmesi istenmiştir.³⁰⁰ Durumun ciddiyetini fark eden İstanbul, üç ay sonra da olsa elli adet taze aşı tûpünü bölgeye yollayabilmiştir.³⁰¹

Mekke'de 14 Ekim 1894 günü aşı kalemi talebiyle başlayan bürokratik yazışmalar 18 Nisan 1895 günü nihayet elli tûp taze aşının gönderilmesiyle son bulmuştur. Taze aşılardan, aşırı sıcakta bu kadar uzun mesafede bozulabileceği hesaba katılmadığı için onlarca kişi salgında hayatını kaybetmiştir. Hicaz demiryolunun henüz hizmete girmediği bir dönemde öngörülmeven bu gibi aksilikler nedeniyle XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin en geç müdahale ettiği çiçek salgını Hicaz'da yaşanmıştır.

Bundan sonra Eylül ayında Beyrut yakınlarındaki Taberiye, Safed, Hayfa ve Sur kazalarında hafif çapta çiçek salgınları yaşanmıştır.³⁰² Beyrut genelinde bir seneden beri düzenli olarak herkes aşılandığı için salgın yaklaşık iki ay içinde kontrol altına alınmıştır.³⁰³ Kasım ayında yazılan raporda adı geçen kazalarda çiçeğin hafiflediği, endişe yaratacak boyutta olmadığı ve genel sağlık durumunun da normal olduğu ifade edilmiştir.³⁰⁴

²⁹⁸ BOA, A. } MKT.MHM 130/76 (26 Ramazan 1274/10 Mayıs 1858).

²⁹⁹ BOA, DH.MKT 295/46 (14 Rabiu'l-ahir 1312/15 Ekim 1894).

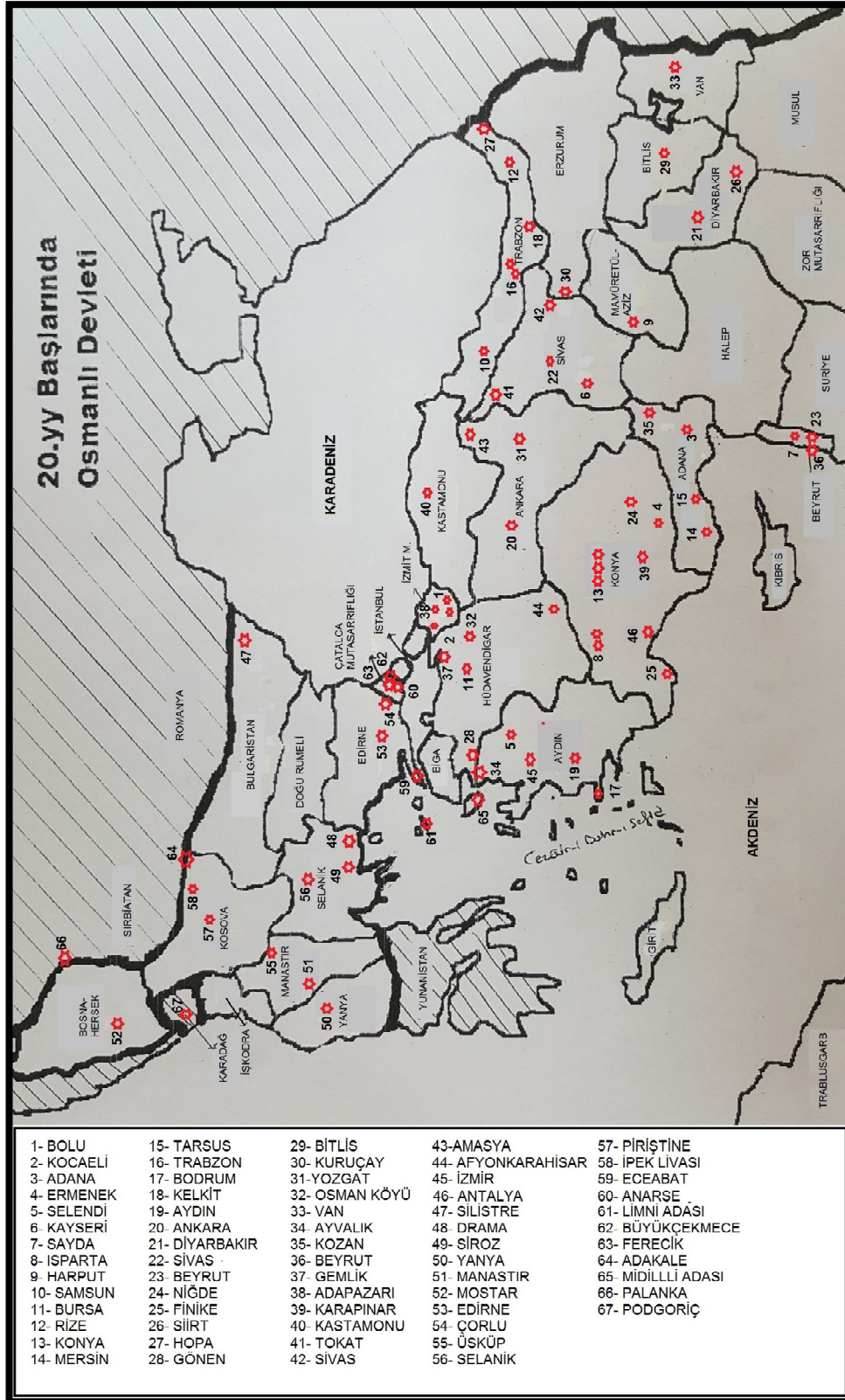
³⁰⁰ BOA, DH.MKT 295/46 (14 Rabiu'l-ahir 1312/15 Ekim 1894).

³⁰¹ BOA, DH.MKT 295/46 (14 Rabiu'l-ahir 1312/15 Ekim 1894).

³⁰² BOA, DH.MKT 302/41 (1 Cemaziye'l-evvel 1312/31 Ekim 1894).

³⁰³ BOA, DH.MKT 338/48 (3 Şaban 1312/30 Ocak 1895).

³⁰⁴ BOA, DH.MKT 311/26 (26 Cemaziye'l-evvel 1312/25 Kasım 1894).

Şekil 2: XIX. Yüzyılda İstanbul Dışındaki Topraklarda Çiçek Hastalığının Epidemiyolojik Dağılımı

2. BÖLÜM

XIX. YÜZYILDA OSMANLI'DA ÇİÇEK HASTALIĞI İLE MÜCADELE

XIX. yüzyıla kadar geleneksel çiçekleme metodunu kullanan Osmanlı Devleti, bu yüzyıl itibariyle modern aşı ile tanışmış ve yüzyılın sonunda kendi çiçek aşısını üretir hale gelmiştir. Fakat buna rağmen salgınlarda bir azalma söz konusu olmamış, aksine çiçek salgınları Osmanlı arşiv belgelerine daha çok yansımıştır. Şüphesiz bunda telkihhanenin çalışmaları etkilidir. Bu durumda akla gelen en önemli soru şu olmalıdır: “Modern çiçek aşısının keşfine rağmen Osmanlı’da çiçek neden bertaraf edilemedi?”

Aslında bu soruya en güzel cevabı Hekim Kemal Muhtar³⁰⁵ vermiştir: “*Bizim insanımız kendinin kıymetini bilmiyor. Bireyin, ailesi ve devleti için ne kadar değerli olduğunun farkında değil.*” Kemal Muhtar tespitinde gerçekten haklıdır. Fakat çiçekle mücadelede esas olan, karşılıklı görev bilincidir. Bu sebeple ikinci bölümde, XIX. yüzyılda çiçekle mücadelede yönetenler ve yönetilenlerin tutumlarını değerlendirmeye çalışacağız.

2.1. Halkın Bilinçlendirilmesi

XIX. yüzyılda devlet nezdinde birçok gelişme yaşanmasına rağmen %10’un altında okuryazar oranına sahip taşra insanı, hastalıklar karşısında hâlâ kaderci bir bakış açısına sahipti. Hastalıkla mücadele etmek Allah’a karşı küfür,³⁰⁶ karantina ve kordon uygulaması, kaza ve kaderden kaçmaya çalışmak anlamına gelmekteydi.³⁰⁷ Devlet bu gibi insanları ikna etmek için özellikle fetvalar çıkarttırmıştır.³⁰⁸

³⁰⁵ Hüseyin Kemal Muhtar: Bakteriyojoloji çalışmalarıyla ünlü, 1913-1920 yılları arasında Telkihane-i Osmanî müdürlük yapmış bir hekimdir.

³⁰⁶ Osman Şevki Uludağ, “Son Kapitülasyonlardan Biri: Karantina”, *Bellekten*, C. 2, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1938, s. 445.

³⁰⁷ Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Doğu-Batı Yayınları, 1978, ss. 183-184.

³⁰⁸ Ünver, *Türkiye’de*, s. 107

Fetva verildikten sonra dahi bu düşünceyle aşı olmaktan çekinen insanlar mevcuttu. Bu kimseler daha çok geleneksel uygulamalara bağlıdır. Halk yüzyıllardır çiçeğin yıkıcı sonuçlarının farkındadır, hatta eski usul yöntemlerle bağışıklığı güçlendirerek ellerinden geldiği kadar bu illetten korunmaya çalışmışlardır. Buradaki asıl korku “gavur icadı” olan modern aşıdır. Osmanlı köylüsü belki yılda bir kere gördüğü yabancı bir hekime gözü kapalı güvenip çocuğunu aşılatırmaya çekinmektedir. Üstelik ne enjekte edildiğine dair hiçbir fikri de olmadığından aşı memurlarından çoğunlukla kaçmıştır. XX. yüzyılda bile çiçekleme usulünün tekrar tekrar yasaklandığını düşünürsek, taşra insanının hastalığa karşı kayıtsız olmadığı kanaatine varabiliriz.

Öte yandan salgınların kontrol altına alınamamasının bazı dinî sebepleri de vardı. Halk uyarılara rağmen cenazeleri yıkamış, mezarlığa kadar eşlik etmiş, salgından ölen bir kimsenin cenazesini incelemek isteyen hekime karşı çıkmış, tıbbî usullere göre gömülmesi gereken kişiyi dinî ritüellere uygun şekilde defnetmeye devam etmiştir. Ayrıca ilk aşısı erkek hekime yaptırılabilen kızlara, ikinci ve üçüncü aşılarda aileler tarafından kadın aşıcı talep edilmiştir. Bunun için 1894 yılı mazbatasıyla iki kadın aşıcı kullanılması istenmiştir.³⁰⁹

Gelenek ve görenekler de salgınları tetiklemiştir. O dönem insanı, sonucu ne olursa olsun, hasta yakınına refakat etmiş, komşuluk vazifesi olarak hasta ziyaretleri yapmıştır. Elbette bu kişilerin hepsinin aşısız olduğu iddia edilemez. Hastalıktan korkup aşı olan, salgın zamanında evini terk eden, hastası olduğunda kendini toplumdan tecrit eden kişiler de yok değildir.

Salgın dönemlerinde toplumda çıkan söylenti ve dedikodular da çiçekle mücadeleyi güçleştirmiştir. Örneğin Bolu’da başlayan çiçek salgınında, hastalığın köylere yayılıp tüm çocukların canını alacağı söylentileri yayılmıştır. Yahut Molova salgınında olduğu gibi halkın dillendirdiği ölü sayısı resmî makamların verdiği sayının iki katına kadar çıkmıştır. Bu tür asılsız haberler salgın ortamındaki kargaşayı arttırmış, salgının kontrol

³⁰⁹ Ünver, *Türkiye’de*, s. 245.

altına alınmasını geciktirmiştir. Devlet bu gibi durumlarda genellikle ilgili mahalle müfettiş göndererek ayrıntılı raporlar hazırlatmıştır.³¹⁰

Halkın yanlış inanışlarını kırabildiği ölçüde salgınlarla mücadele edebileceğini bilen Osmanlı makamları, çiçek hastalığı konusunda halkı bilinçlendirmek için risaleler bastırılmış, gazeteleri kullanmış ve çeşitli duyurular yapmıştır.

Yazılı iletişim araçları okur-yazar kesime hitap ettiğinden çoğunluğa ulaşmak için öncelikle yerel yetkililer kullanılmıştır. İstanbul'da hazırlanıp basılan risaleler, salgın olsun veya olmasın yıl içinde belli zamanlarda vilayet merkezlerine gönderilir, vali tarafından birer nüsha kaymakam, muhassıl ve eyalete bağlı diğer birimlere dağıtılırdı. Böylece önce yetkili kişiler bilinçlendirilmiş, ardından bu kişiler yoluyla şifahen halk bilgilendirilmiş olurdu. Broşürlerin teslim alınıp ilgili birimlere dağıtıldığı da İstanbul'a bildirilirdi. Örneğin 1848 yılı Mart ayında Edirne'ye gönderilen risaleler, Edirne Müşiri Bekir Rüstem Bey'e ulaşmış, kendisi için sekiz nüsha ayırarak kaymakam ve muhassıllara birer nüsha vermişti.³¹¹ Gayrimüslimler için de ayrıca kendi dillerinde hazırlanan risaleler, sancaklarda bulunan despot³¹² ve kocabaşılara³¹³ gönderilirdi.³¹⁴ 1845 yılında yaşanan korkunç salgının ardından halkı bilinçlendirmek ve çiçek salgınlarından korumak için Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane matbaasında basılan 48 sayfalık *Menafii'l-Etfal* risalesi dört dilde çıkarılmıştı. Aynı tarihte bütün çocukların aşılatılması hakkında bir aşı beyannamesi de hazırlanmıştır.³¹⁵

Devlet halkı bilinçlendirmek için gazeteleri de kullanmaktaydı. Özellikle İstanbul basını çiçek hastalığı ile ilgili haberlerde, caydırıcı olması için yapılan ihmaller ve ölü sayısını öne çıkarmıştır. Ahmet Mithat Efendi'nin yayınladığı ve halkın birçok konuda aydınlatılmasını amaç

³¹⁰ Örnek için bkz. BOA, DH.MKT 354/47 (15 Recep 1312/12 Ocak 1895).; BOA, BEO, 804/60280 (23 Muharrem 1314/4 Temmuz 1896).

³¹¹ BOA, A.} MKT 113/35 (27 Rabiu'l-evvel 1264/3 Mart 1848).

³¹² Despot: Ortodoks Rumların dinî başkanlarına verilen ad.

³¹³ Kocabaşı: Hristiyan köylerinin ihtiyar heyeti başkanına verilen ad.

³¹⁴ Fatma Yıldız, *19. Yüzyıl'da Anadolu'da Salgın Hastalıklar (Veba, Kolera, Çiçek, Sıtma) ve Salgın Hastalıklarla Mücadele Yöntemleri*, (Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli, 2014, s. 63.

³¹⁵ Ünver, *Türkiye'de*, s. 11.

edinen Tercüman-ı Hakikat gazetesinde çiçek hastalığı ile ilgili pek çok haber tespit edilmiştir. Yine Sıhhat gazetesi 1885 Nizamnamesini aynen yayınlamıştır.³¹⁶

1846 yılında mektepli mektepsiz bütün çocukların aşılmasının zorunlu olduğu resmî olarak duyurulmuştur.³¹⁷ Fakat bunun takibi yapılmadığı için iki yıl içinde İstanbul ikinci kez çiçek illetiyle mücadele etmek zorunda kalmıştır.

2.2. Nizamnameler

Osmanlı Devlet'i XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra çağdaşlarında olduğu gibi halka karşı sorumluluk üstlenerek "Halk Sağlığı" çalışmalarında ilerleme kaydetmeye başlamıştır. Bunun sonucunda çiçek hastalığı ile ilgili çeşitli kararlar, iradeler ve nizamnameler çıkarılmış ve icraata geçirilmiştir.³¹⁸

Bu bağlamda devlet, 1885, 1894, 1903, 1915 yıllarında olmak üzere toplam dört nizamname çıkarmıştır. Bunların ilki olan 1885 Nizamnamesi, Meclis-i Umûr-ı Sıhhiye-i Umûmiyye tarafından kaleme alınmış ve 27 Şubat 1885 günü Tıbbiye Nezareti tarafından bir tezkere ile Şûrâ-yı Devlet'e yollanmıştır. Ardından Mekteb-i Tıbbiye Nazırı Marko Paşa'nın da hazır bulunduğu Tanzimat Dairesi'nin bir celsesinde okunmuş ve mazbata, reis ile birlikte toplam sekiz kişi tarafından imzalanmıştır. 30 Mayıs 1885 tarihinde kabul edilen ilk aşı nizamnamesi son olarak Sıhhat gazetesinde yayımlanmıştır.³¹⁹

Dokuz maddelik bu ilk nizamname ile aşı yaptırmak kanunen zorunlu hale getirilmişti. Bu cümleden olarak, aşı yaptırmayanlara ve şahadetnamesiz birini resmî kuruma kabul edenlere ceza kanununun 254. maddesine göre para cezası uygulanmış ve çocuğunu aşılattırmayan kişilerden 150 kuruş nakit cezası alınmasına karar verilmişti.³²⁰ Ortalama bir hekim

³¹⁶ Ünver, *Türkiye'de*, s. 222.

³¹⁷ Ünver, *Türkiye'de*, s. 11.

³¹⁸ Ünver, *Türkiye'de*, s. 9.

³¹⁹ *Sıhhat Gazetesi*, No: 35, (1885).

³²⁰ BOA, A.} DVN.MKL 35/23 (17 Muharrem 1312/21 Temmuz 1894).

maaşının 1000 kuruş olduğunu düşünürsek, para cezasının bugünkü asgari ücrete denk geldiğini söyleyebiliriz.

1885 Nizamnamesi'nde şahadetnameler beş maddede ayrıntılarıyla ele alınmıştır. Buna göre; şahadetnameler İdare-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin düzenlediği matbu varaklara yazılmak üzere ya hükümetçe tayin olunmuş aşıcılar tarafından ve yahut İdare-i Tıbbiye-i Mülkiye'ye mensup tabip, cerrah ve aşıcılar tarafından, çocuğun ismine göre imzalı ve mühürlü şekilde yazılmak zorundaydı.³²¹ Bu şahadetnameler olmadan öğrencileri okula almak yasak olmasına rağmen bu kural bazı durumlarda ihlal edilmiştir. Devlet'in bazı zamanlarda salgına sebebiyet vermemek için okulları tatil ettiği de görülmektedir. Örneğin, 1887 yılında İzmir'de çıkan çiçek salgınında pek çok çocuk hayatını kaybettiği için İl Sağlık Müfettişliği tarafından sübyan mektepleri geçici olarak kapatılmıştı.³²² 1891 yılında Hasköy taraflarında çıkan çiçek salgını yüzünden Temmuz-Ağustos ayları boyunca civardaki tüm okullar kapatılmıştı.³²³ Mart 1893'te Eceabat kazasının Seddülbahir karyesinde görülen çiçek hastalığı kontrol altına alınamadığı için iki ay sonra tedbirler artırılarak sübyan okulları yine tatil edilmişti.³²⁴

Bu nizamnameden sonra Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umûmiyye, 24 Şubat 1890 tarihinde çiçek hastalığı ve aşısı ile ilgili bir takım kararlar almıştır. II. Abdülhamit'in başhekimi Mavroyani Paşa tarafından tanzim edilen bu kararlar 26 Ocak 1890 günü Tıbbiye Nezareti'ne gönderilmiştir. Buna göre Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de bulunan Dahiliye Nazırlığı Dairesi'nde her hafta bir komisyon toplanacak ve bu komisyon çiçek aşısı ile ilgili çalışmalarını yürütmekle sorumlu olacaktır. Ayrıca, belediye tarafından temizlik işlerinin iyi yapılmadığı ve bu sebeple Beyoğlu ve Galata lağımının bir an evvel yapılması gerektiği kararlaştırılmıştır. Son olarak Dahiliye Nezareti, çiçek salgınlarının

³²¹ BOA, A.} DVN.MKL 35/23 (17 Muharrem 1312/21 Temmuz 1894).

³²² Rauf Beyru, *İzmir'de Sağlık Sorunları ve Yaşam*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İzmir, 2005, ss. 127-128.

³²³ Haldun Eroğlu, Güven Dinç, Fatma Şimşek, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Telkîh-i Cüderî", *Millî Folklor*, S. 101, (2014), s. 201.

³²⁴ BOA, DH.MKT 5/12 (19 Şevval 1310/6 Mayıs 1893).

önlenmesi için hekimlerden oluşan bir komisyon kurulmasını da kararlaştırmıştır.³²⁵

19 Nisan 1894 tarihinde, Ocak ayından beri yürürlüğe girmesi beklenen ikinci aşı nizamnamesi, Şûrâ-yı Devlet'in tasdikinden geçmiş, umûmi heyet toplantısında aynı gün okunmuştur. 25 maddeden oluşan 1894 Nizamnamesi, dokuz maddeden oluşan 1885 Nizamnamesi'nin aşı icrasına yeterli olmadığı gerekçesiyle on altı madde daha eklenerek düzenlenmiş halidir.³²⁶ 1894 Nizamnamesi'ne eklenen maddeler, halkın en çok ihlal ettiği konulardır. Özellikle 11. madde (Yeni doğan bebeklerin ilk altı ay içinde aşılması zorunludur.) ve 20. madde (Aşılar, beş yılda bir tekrarlanmak zorundadır.) buna örnek gösterilebilir.

Devlet memurlarının da bazı durumlarda yasaları çiğnediği görülmektedir. Bazen köy muhtarları ve imamları istendiği gibi çalışmamış, bazen de aşı şahadetnamelerinin dağıtıldığı defterler istendiği halde gönderilmemiştir.³²⁷ İzmir ve Molova salgınları için tutulan raporlar bu duruma açıkça örnek teşkil etmektedir.³²⁸

Bundan sonra XX. yüzyılda olmak üzere 1903 ve 1915 yıllarında iki nizamname daha yayınlanmıştır. Anlaşıldığı kadarıyla Devlet, çiçek hastalığı ile mücadelede kanunları, talimatları ve kararnameleri her zaman kullanmıştır. Fakat XIX. yüzyıl geneline baktığımızda mevcut belgelerin yarısından fazlasında salgınların çıkış nedeni olarak nizamname ihlallerinin ileri sürülmesi dikkat çekicidir.

2.3. Hekim Tayinleri

XIX. yüzyılda halk sağlığı alanında yaşanan en önemli gelişme, taşraya gönderilen hekimler olmuştur. “Memleket Tabibi” olarak geçen bu hekimlerin tüm görev ve yetkileri 1871 İdare-i Umûmiyye-i Tıbbiye Nizamnamesi ile belirlenmişti. Buna göre memleket tabipleri, herhangi bir

³²⁵ Ünver, *Türkiye'de*, s. 229.; Tüm bu kararlar Saib Paşa, Şemsi Bey, Ferdinand Paşa, Muhtar Efendi, Nafiz Paşa, Agop Bey, Hüseyin Remzi Bey, İlya Abdünnur Bey, Mazhar Bey, Mahmut Bey, Naim Bey ve Pavlaki Bey tarafından imzalanmıştır.

³²⁶ BOA, A. } DVN.MKL 35/23 (17 Muharrem 1312/21 Temmuz 1894).

³²⁷ Ünver, *Türkiye'de*, s. 230.

³²⁸ BOA, BEO, 816/61200 (17 Safer 1314/28 Temmuz 1896).; BOA, DH.MKT 354/47 (15 Recep 1312/12 Ocak 1895).

hastanede görevli olmayacak, gerektiğinde ihtiyaç duyulan bölgeye tayin edilecekti. Yalnızca halkın sağlık gereksinimlerini karşılamayacak, aynı zamanda salgın ve bulaşıcı hastalıklarla da mücadele görevini üstlenecektir.³²⁹ Haftanın iki günü tüm hastalarını muayene etmek zorunda olan memleket tabipleri, tedavi ücreti belirleyemeyecek, yalnızca belediyenin belirlediği ücretler karşılığında görevini icra edebilecektir.³³⁰ Ayrıca her dönemde olduğu gibi fakir hastaları ücretsiz tedavi edecektir. 1871 yılında yapılan bu görevlendirme, aynı zamanda halk sağlığı hizmetlerinin resmî başlangıç yılı olarak görülmektedir.³³¹

17 Nisan 1888 tarihinde yapılan yeni düzenlemeye göre; her kaza, liva ve vilayette, sıhhiye müfettişi, memleket tabibi, eczane ve eczacı bulunması kararlaştırılmıştı. Buna göre 1888 itibarıyla taşraya 30'dan fazla memleket tabibi tayin edilmiştir.³³² Fakat aynı anda Trabzon, Kelkit, Diyarbakır, Ankara, Aydın, Sivas, Beyrut'a bağlı Dâr-ı Garbî, Isparta, Konya, Siirt, Hopa, Gönen, Genç kazası, Erzincan, Ayvalık ve Antalya gibi birçok noktada salgın görüldüğü için bu sayı ihtiyacı karşılamamıştır. Böyle durumlarda hekim yerine aşı memuru yahut çevre yerleşim yerlerinin hekimleri gönderilerek sorun çözülmeye çalışılmıştır.

Hekim maaşlarının ise belediye bütçesinden ödenmesi kabul edilmiştir.³³³ Fakat bu maaşlar bazen belediye tarafından karşılanamamış ve farklı makamlardan talep edilmiştir. Örneğin, Haziran 1855'te Sevakin'de yaşanan salgınla mücadele için maaşın Seraskerlik tarafından ödenmesi koşuluyla hekim istenmiştir.³³⁴ Aynı şekilde, Temmuz 1859'da Rize'de başlayan salgın için gönderilen hekimin maaşı ödenmemiş, bunun üzerine Dr. Nikola, bir ay sonra işi bırakmıştı. Yetkililer Mekteb-i Tıbbiye ile iletişime geçerek, tabibin maaşı ödenemeyecek ise civardan başka bir hekim atanmasını talep etmiştir.³³⁵ Benzer durum Antalya sancağında da yaşanmıştır. Başlayan çiçek salgını için hekim talep edilmiş fakat 1500

³²⁹ Aydın, "Tanzimat ve Osmanlı Sağlık Hizmetleri", s. 448.

³³⁰ Ünver, *Türkiye'de*, ss. 230-231.

³³¹ Aydın, "Tanzimat ve Osmanlı Sağlık Hizmetleri", s. 449.

³³² Ünver, *Türkiye'de*, s. 231.

³³³ Ünver, *Türkiye'de*, s. 238.

³³⁴ BOA, A. } MKT.NZD 154/15 (Şevval 1271/30 Haziran 1855).

³³⁵ BOA, A. } MKT.MHM 163/23 (Muharrem 1276/Temmuz-Ağustos 1859).

kuruş olan hekim maaşı ödenemediği için hekim tayin edilememiş³³⁶ ve gerekli hekim gelinceye dek nizamnamede belirtilen tüm tedbirlerin uygulanması istenmiştir.³³⁷ Nihayet sorun, civar bölgelerin hekimlerinin bölgeye kaydırılmasıyla çözülmüştür.³³⁸

Hekim maaşları da bölgeden bölgeye ve yıldan yıla değişiklik göstermekteydi. 1849 yılının Ağustos ayında Kayseri'ye gönderilen Dr. Mordo 500 kuruş,³³⁹ Ocak 1863'te Mersin ve Tarsus'a gönderilen Lego Petraspo 1100 kuruş,³⁴⁰ Ocak 1898'de Antalya'ya gönderilen hekimler ise 1500 kuruş maaş ile memleket tabipliğine tayin edilmişlerdi.³⁴¹ Bazı zamanlarda maaş ve masraflar için halktan karşılıksız para toplandığı da görülmekteydi. Örneğin Denizli'de sıtma ile birlikte görülen çiçek hastalığı için Tabip Ligor 1000 kuruş maaşla görevlendirilmiş ve maaşın karşılanması için bölge halkına ek vergi konulması uygun görülmüştü.³⁴²

XIX. yüzyılda yaşanan salgınlara gönderilen yabancı uyruklu memleket tabipleri genellikle salgın bölgesinden talep edilmekteydi. Fakat bazı durumlarda bunların merkezden doğrudan atandığı da görülmektedir.³⁴³ Öte yandan Kocaeli, Bodrum, Hopa, Gönen gibi salgın bölgelerine çeşitli sebeplerle aylarca hekim gönderilememiştir.³⁴⁴

2.4. Aşıcı Tayinleri

Çiçek hastalığı ile mücadele eden ve en az hekimlik kadar önemli olan bir diğer vazife de aşı memurluğudur. Mekteb-i Tıbbiye'de ilk aşıcılar 1845-1846 yıllarında yetiştirilmeye başlanmıştı.³⁴⁵ Esasen Tıphane ve Cerrahane'de muallim olan İstafanaki Tıbbiye'nin ilk aşıcısıdır.³⁴⁶ Aynı tarihlerde vilayetlerden İstanbul'a yetiştirilmek üzere şakirtler getirilmesi

³³⁶ BOA, BEO, 1117/83743 (7 Zilhicce 1315/29 Nisan 1898).

³³⁷ BOA, BEO, 1090/81718 (20 Şevval 1315/14 Mart 1898).

³³⁸ BOA, BEO, 1117/83743 (7 Zilhicce 1315/29 Nisan 1898).

³³⁹ BOA, A. } MKT 222/17 (Şevval 1265/Ağustos-Eylül 1849).

³⁴⁰ BOA, A. } MKT.MHM 254/82 (Şaban 1279/Ocak-Şubat 1863).

³⁴¹ BOA, BEO, 1117/83743 (7 Zilhicce 1315/29 Nisan 1898).

³⁴² BOA, C.SH 17/823 (9 Rabiu'l-ahir 1264/15 Mart 1848).

³⁴³ BOA, DH.MKT 221/58 (29 Ramazan 1311/5 Nisan 1894).

³⁴⁴ BOA, A. } MKT.MHM 02/09 (Rabiu'l-evvel 1262/Şubat-Mart 1846).; BOA, DH.MKT 1559/55 (24 Safer 1306/30 Ekim 1888).; BOA, DH.MKT 1762/105 (6 Safer 1308/21 Eylül 1890).; BOA, DH.MKT 1795/74 (15 Cemaziye'l-evvel 1308/27 Aralık 1890).

³⁴⁵ Ünver, *Türkiye'de*, s. 11.

³⁴⁶ Ünver, *Türkiye'de*, s. 10.

konusunda da bir karar alınmış ve uygulanmıştır. Örneğin, Mayıs 1847'de çiçek aşısı yapacak uzman olmadığı için kazalardan İstanbul'a iki çocuk çağırılmasına karar verilmişti. Nitekim, on üç yaşındaki Abdürrahim oğlu Hüseyin ile on beş yaşındaki Hafız Hüseyin b. Hafız İbrahim aşı ameliyesini öğrenmek üzere Tıbbiye'ye alınmıştır.³⁴⁷ Anadolu'dan gelen 13-18 yaş aralığındaki bu çocuklar, Tıbbiye'de ders gördükten sonra aşıcı muavini unvanını alarak memleketlerinde hizmete başlamaktaydı.³⁴⁸ Bu çocukların okuma-yazma bilmesi ve ana-babasının rızası olması gerekiyordu.³⁴⁹ Aksi halde çocuklar eğitime alınmadan memleketlerine geri gönderiliyordu.³⁵⁰

Bundan başka devlet nezdinde kimlerin aşı yapabileceği de nizamnamelerde ve çeşitli hükümlerde belirtilmiştir. Çiçek aşısı ve aşıcılar hakkında Padişah tarafından yazdırılıp her vilayete gönderilen hüküm oldukça önemlidir. Buna göre Anadolu'da aşıcı olmayan yani aşı ilmini almamış bazı kimseler ahaliye aşı yapmaktadır. Bunun kesinlikle kabul edilemeyeceği, aşığı sadece Mekteb-i Tıbbiye'den gönderilmiş ve yanında şahadetname bulunan kişilerin yapabileceği vurgulanmıştır. Karantina olan yerlerde karantina hekimleri, askeriye içerisinde askerî hekimler ve memleket tabipleri de aşı yapma iznine sahipti.³⁵¹ Öte yandan bir hanede çiçek vakası tespit edildiğinde belediye ekipleri ve aşı memuru, çiçeğe tutulanların elbise ve saire eşyasını yıkayıp paklama ya da yakma hakkına da sahipti.³⁵² Hatta hastanın yatak odası, evdeki tüm mobilyalar, duvarlar halılar, kullandığı mendiller ve tükürük hokkaları yüksek ısıyla arındırılmak zorundaydı.³⁵³ Örneğin, Ekim ayında Fıstıksuyu civarında oturan Rum ailelerden dört çocuk çiçek yüzünden hayatını kaybedince Yedinci Daire-i Belediye'den Bedros Efendi, bu çocukların kıyafetlerini ve şahsî eşyasını tıbbî usullere göre yakmıştır.³⁵⁴ Aynı şekilde Mart 1893'te Eceabat

³⁴⁷ BOA, A.} MKT 83/55 (15 Cemaziye'l-ahir 1263/31 Mayıs 1847).

³⁴⁸ Ünver, *Türkiye'de*, s. 107.

³⁴⁹ BOA, A.} MKT 78/42 (7 Cemaziye'l-evvel 1896/23 Nisan 1847).

³⁵⁰ Ünver, *Türkiye'de*, s. 11.

³⁵¹ Ünver, *Türkiye'de*, s. 221.

³⁵² Ünver, *Türkiye'de*, s. 221.

³⁵³ Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, C. 6, 1995, ss. 3276-3277.

³⁵⁴ Yıldırım, "Salgın Afetlerinde İstanbul", s. 122.

kazasının Seddülbahir karyesinde çiçek hastalığından ölen kişilerin elbise ve yatak takımları yakılmış ya da kaynatılmıştır.³⁵⁵

Hekim bulunmayan yerlerde ahali, senede bir sefer gelen gezici cerrahlar tarafından aşılanmaktaydı. Bu kişilere Umûr-ı Tıbbiye-i Mülkiye Nezareti tarafından talep edildikçe taze ve dolu aşı kalemi ile kendileri doldurup çoğaltmak üzere boş kalemler gönderiliyordu. İstanbul'da ise aşı, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de, Dersaadet'te ve Bilad-ı Selase'deki nöbet mahallinde bulunan tabip, cerrah ve aşıcılar tarafından ücretsiz yapılıyordu. Nöbet mahalline Telkikhane'den daimi seyyar aşıcılar tayin ediliyor ve aşı nizamnamesinin 13. 14. 15. ve 20. maddeleri uyarınca görevlerini icra ediyorlardı.³⁵⁶ Kişi gerektiğin senede iki-üç defa aşı oluyordu.³⁵⁷

Nizamnameye göre aşıcı giderleri, her sancağa tayin olunacak aşıcı için dört yüz kuruş maaş ile dolaştıkları her nahiyeye ve köy için saatlik beş kuruş harcırah olmak üzere belediye bütçelerinden temin ediliyordu.³⁵⁸ Fakat çoğunlukla maaşlar bölgeden bölgeye ve yıldan yıla farklılık göstermiştir. Örneğin, 1853 yılında Bolu'da yaşanan çiçek salgını için Mekteb-i Tıbbiye'den tayin edilen iki aşı memurunun her birine 700 kuruş maaş ve bir aylık maaş miktarınca harcırah tahsis edilmişti.³⁵⁹ 1863'te Drama, Siroz, Yanya, Manastır'da görülen çiçek hastalığı için her kaza ve karyeye tayin edilen iki aşı memuru için 750 kuruş maaş ile Drama ve Siroz için 500 kuruş harcırah ve Yanya ve Manastır için 750 kuruş harcırah tahsis edilmişti.³⁶⁰ 1845 yılının Mart ayında Aşıcıbaşı olarak Bolu'ya tayin edilen Mustafa Efendi'nin aşı memurlarından fazla maaş aldığı görülmektedir. 1000 kuruş maaş ve aynı miktarda harcırah ile görevlendiren memurun giderleri için bölge halkından karşılıksız akçe toplanmıştır.³⁶¹

³⁵⁵ BOA, DH.MKT 5/12 (19 Şevval 1310/6 Mayıs 1893).

³⁵⁶ BOA, A.} DVN.MKL 35/23 (17 Muharrem 1312/21 Temmuz 1894).

³⁵⁷ Ünver, *Türkiye'de*, s. 10.; BOA, A.} DVN.MKL 35/23 (17 Muharrem 1312/21 Temmuz 1894).

³⁵⁸ BOA, A.} DVN.MKL 35/23 (17 Muharrem 1312/21 Temmuz 1894). Ayrıca BOA, DH.MKT 112/29 (8 Cemaziye'l-evvel 1312/7 Kasım 1894) numaralı belgeden Bingöl'e gönderilen aşıcı Bedros'un nizamnamede belirtilen miktarda maaş aldığını biliyoruz.

³⁵⁹ BOA, A.} AMD 47/71 (Şevval 1269/Temmuz-Ağustos 1853).

³⁶⁰ BOA, A.} MKT.MHM 270/34 (2 Safer 1280/19 Temmuz 1863).

³⁶¹ BOA, A.} MKT 24/01 (24 Rabiu'l-ahir 1261/2 Mayıs 1845).

Taşraya tayin edilen aşıcılar başarılı çalışmaları dolayısıyla takdir kazanmıştır. Örneğin, Şubat 1850'de Sadrazam, Trabzon'da çocukları aşılaman Kavrakoğlu Dimitraki'ye nişan takdim etmişti.³⁶² 1859 yılı Ocak ayında Anadolu ve Rumeli'ye atanmış olan Mehmet Tevfik ve Osman Efendilerin aşıladığı 11.092 kişi bir sene boyunca çiçek hastalığına tutulmamış, bu başarılı çalışmaları *Takvim-i Vekâyi* ve *Ceride-i Havâdis* gazetelerinde yayınlanmıştı.³⁶³ 1874'te Konya'da ortaya çıkan çiçek hastalığı için gönderilen Mekteb-i Tıbbiye öğrencilerinden Salih Efendi, başarılı çalışmalarından dolayı halkın sevgisini kazanmış ve yetkililer hikâyesini emsal teşkil etmesi için neşredilmek üzere Matbuat Nezareti'ne göndermişti.³⁶⁴ 1892 yılında Sakız Rum Hastanesi Hekimi Yorgi Panayodri Efendi, 600'ü aşkın çocuğu aşıladığı için Mecidî Nişâm ile taltif edilmişti.³⁶⁵

2.5. Aşılama Faaliyetleri

Osmanlı Devleti'nin çiçek salgınları karşısında sergilediği en önemli destek, aşı ihtiyacını karşılamaktır. Aşının nasıl ve kimler tarafından yapılacağı ise 1894 Nizamnamesi'nde ayrıntılarıyla ele alınmıştır. Buna göre aşı yalnızca tabip, cerrah veya aşıcılar tarafından yapılacaktır. Bir vilayet, liva veya kazada çiçek hastası olan hane içindeki her birey aşılama zorundadır. Her şehir, kasaba, nahiye ve karyede doğan bebekler nüfus memurları tarafından mahalle meclisine bildirilecekti. Bunlar idare meclisleri tarafından aşıcılara ihbar edilip ilk altı ay içinde aşılatılacaktı. Bir mahalde çiçek zuhur ettiğinde Dersaadet'te belediye müdürleri tarafından Tıbbiye Nezareti'ne, taşrada belediye görevlileri kaymakam ve müdürler tarafından en yakında bulunan tabip ve aşı memuruna ihbar edilecek ve aşısız çocukların sorumlusu bölgenin idari amiri olacaktı. Tedbirleri her ne suretle olursa olsun icra etmeyen görevliler ise iki ay memuriyetten mahrum edilecek ve tekrürü halinde azledilecekti.³⁶⁶

³⁶² BOA, A. } MKT.MHM.UM 10/65 (27 Rabi'u'l-ahir 1266/12 Mart 1850).

³⁶³ BOA, A. } MKT.MHM 198/91 (15 Rabi'u'l-ahir 1277/31 Ekim 1860).

³⁶⁴ BOA, A. } MKT.MHM 327/58 (29 Şevval 1281/27 Mart 1865).

³⁶⁵ BOA, DH.MKT 14/17 (28 Ramazan 1310/15 Nisan 1893).

³⁶⁶ BOA, A. } DVN.MKL 35/23 (17 Muharrem 1312/21 Temmuz 1894).

Uygulamada ise aşı memuru aşığı uygulamadan önce aşılacağı bölgeyi temizleyecek ve kuruduktan sonra gazlı pamuk ile sarıp hava temasına meydan vermeyecekti. Hijyen kuralları açısından kullanmış olduğu alet ve edevatı temizlemeden başkasına aşı yapmayacaktı.³⁶⁷ Aşı bıçağı sıcak olmayacak, alkolle silindikten sonra alkolün uçması beklenecek ve bundan sonra hafif çizmek suretiyle maya yerleştirilecekti.³⁶⁸ Aşı yapıldıktan bir hafta sonra memurlar kişiyi kontrole gidecek ve aşı ilk seferde tutmamış ise tekrar uygulayacaktı. Aşı tuttuysa şahadetname doldurulup memur tarafından veya din görevlisi ya da muhtar ile beraber mühürlenecekti. Aşılana çocuklara verilmiş olan aşı şahadetnameleri koçanları yerel idare meclisi tarafından memurlardan alınıp yerine tasdik için birer mazbata verilecekti. Bu koçanlar ve verilen tasdik mazbataları aşı memurları ve sıhhiye görevlileri tarafından Tıbbiye Nezareti'ne gönderilecekti. Şahadetnameler ve koçanlar Tıbbiye Nezareti tarafından aşı müfettişliğine havale edilecek ve sene sonunda müfettiş tarafından istatistik defterine işlenecekti. Bir sene zarfında aşılammış olanların, dikkatsizlikten, hastalıktan, aşının tesirsiz kalmasından dolayı aşısız kalanların ve aşısız olarak kasabadan, karyeden geçenlerin isimleri taşra idare meclisleri tarafından bir defterde tutulup Tıbbiye Nezareti'ne gönderilecekti.³⁶⁹

Aşı üzerinden 8-10 yıl geçtikten sonra ikinci aşı zamanının geldiği ebeveyn yahut öğretmenler tarafından belediyelere bildirilmek zorundaydı.³⁷⁰ Zira, çiçek hastalığı insana ölünceye dek bağışıklık verirken, çiçek aşısının verdiği bağışıklık on sene sonra kaybolmaktadır.³⁷¹ 1894 yılında İstanbul'da yaşanan çiçek salgınının en önemli sebebi, ikinci aşı vakti gelen kişilerin aşılarını aksatması olarak rapor edilmişti.³⁷²

Osmanlı Devleti XIX. yüzyıl boyunca bu düsturlarla milyonlarca çocuk aşılammıştır. 1841-1842 ders yılında 1.705 çocuğa aşı yapılmıştı.³⁷³ 1849

³⁶⁷ BOA, A.} DVN.MKL 35/23 (17 Muharrem 1312/21 Temmuz 1894).

³⁶⁸ Ünver, *Türkiye'de*, s. 97.

³⁶⁹ BOA, A.} DVN. MKL 35/23 (17 Muharrem 1312/21 Temmuz 1894).

³⁷⁰ Ünver, *Türkiye'de*, s. 78.

³⁷¹ Braun, *Bulaşıcı Hastalıklar*, s. 71.

³⁷² BOA, BEO, 543/40654 (2 Recep 1312/30 Aralık 1894).

³⁷³ Ünver, *Türkiye'de*, s. 9.

yılında tedbir amaçlı 238 Bahriye askeri aşılanmış,³⁷⁴ 1892-1897 arasında 600.000 çocuk aşılanmıştır. Böyle bir aşılama mecburiyeti 1928-29 yıllarında bile İngiltere’de yoktu.³⁷⁵ Sadece Aydın’da 1887-1889 arasında 36.427 kişi aşılanmıştı.³⁷⁶ Yine 1895-1896 yıllarında 135.839 çocuk, 1896-1897 yıllarında 201.728 çocuk, 1897-1898 yıllarında 415.538 çocuk, 1898-1899 yıllarında 403.662 çocuk aşılanmıştır.³⁷⁷ Fakat devletin elinde olmayan nedenlerden dolayı bu sayılar çoğu zaman için yetersiz kalmaktaydı.

³⁷⁴ BOA, A. } MKT 201/39 (5 Recep 1265/27 Mayıs 1849).

³⁷⁵ Ünver, *Türkiye’de*, s. 12.

³⁷⁶ BOA, DH.MKT 1672/7 (12 Rabiu'l-evvel 1307/6 Kasım 1889).

³⁷⁷ Ünver, *Türkiye’de*, s. 83.

SONUÇ

Binlerce yıldır insan hayatını hemen her yönden etkileyen çiçek hastalığı, pek çok toplum gibi Osmanlı Devleti ve toplumunu da asırlarca uğraştırmıştır. Osmanlı topraklarında çiçekle mücadele geleneksel yöntemlerle başlamış ve modern aşının Avrupa'da keşfedilmesiyle birlikte ithal edilen aşularla sistematik olarak devam etmiştir. 1845 yılından itibaren pek çok aşıcı yetiştirilmiş, 1871 yılından itibaren halk sağlığı hizmetlerine önem verilmiştir. 1888 yılında her vilayet, liva ve kazaya memleket tabibi tayin edilmesi kararlaştırılmış ve bu tarihten sonra Anadolu ve Rumeli topraklarına aşıcı, hekim ve cerrah gönderilmeye gayret edilmiştir. Hekim bulunmayan ücra noktalara senede bir kere olmak suretiyle gezici hekimler tayin edilmiştir.

1885, 1894, 1903 ve 1915 yıllarında çiçek aşısı ile ilgili dört farklı nizamname yayınlanmış ve nizamname hükümlerinin ihlaline karşı halkı kanunlarla korkutma yoluna gidilmiştir. Bugünün asgarî ücretine denk gelen cezalar öngörülmüş ve aynı tutum hekim ve aşı memurlarına karşı da sergilenmiştir. 1892 yılında ilk defa yerli çiçek aşısı üretilmiş ve salgın bölgesine talebe göre taze aşı, dolu aşı kalemi veya çoğaltılmak üzere boş aşı kalemi gönderilmiştir. Aşılama faaliyetleri şahadetname koçanları üzerinden takip edilerek her yılsonunda istatistik yapılmış ve aşılama faaliyetlerine rağmen salgının kontrol altına alınamadığı yerlere müfettiş gönderilerek ayrıntılı raporlar talep edilmiştir. Halka aşı alışkanlığı kazandırmak için bazen dinî otoriteler kullanılarak fetvalar verdirilmiş, bazense farklı dillerde risaleler basılarak yerel idareciler üzerinden taşra halkı bilinçlendirilmeye çalışılmıştır. Aslında Osmanlı Devleti bu yüzyılda tüm kısıtlılıklarına rağmen büyük bir gayretle çiçek hastalığı ile mücadele etmektedir. Fakat çiçekle tek taraflı mücadele yeterli olmamıştır.

Osmanlı vatandaşı salgınlar karşısında birçok zaman olması gerekenin aksini yapmış ve nizamname hükümlerini ihlal ederek hastalığın yayılmasına sebep olmuştur. Buna bazen dinî duygular, bazen örfî kurallar, bazen de sadece insanî korkular sebep olmuştur. Tüm bunlar dönemin koşulları düşünüldüğünde olağandır. Zira yüzyıllardır taşra insanı

köyündeki sınıkçı, aşıcı, lokman adıyla bilinen şifacı hatunların bilgisine güvenmektedir. Yüzyıllardır eski usul aşıyla çocuklarını çiçekten koruyabilen Müslüman ve gayrimüslim halk, yılda bir kez gelen gezici doktorlara çocuklarını emanet etmek yerine bildiği usulde çiçek hastalığından korunmak istemiştir. Fakat eski usul aşının olası tehlikelerini hesaba katamadığı için pek çok kez salgın kaçınılmaz olmuştur. Öte yandan yerel idareler bazı zamanlarda aşı ve hekim masraflarını finanse edememiş ve bu tür malî krizler çözülmüncüye dek salgınların büyümesine engel olunamamıştır. Buna bir de bürokratik yazışmaların getirdiği zaman kaybı eklenince çiçekten hayatını kaybedenlerin sayısı artmıştır. Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılda çiçek hastalığı ile mücadelede çağdaşlarını takip ederek gayretli bir tutum sergilese de yapmış olduğu faaliyetler çoğu zaman yetersiz kalmış ve coğrafi-kültürel farklılıklardan dolayı da her yöre için eşit olmamıştır.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Kaynakları

Amedî Kalemi Evrakı (A.} AMD), 47/71.

Divan Kalemi Evrakı (A.} DVN), 23/10; 35/23.

Mukavelenameler (A.} DVN.MKL), 35/23.

Sadaret Mektubî Kalemi (A.} MKT) 68/41; 24/01; 89/24; 222/17; 11/74; 63/58; 113/35; 222/17; 83/55; 78/42; 24/01; 201/39.

Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Kalemi Odası (A.} MKT.MHM), 104/17; 290/71; 02/09; 107/33; 106/50; 130/76; 190/65; 192/51; 254/82; 260/73; 288/89; 324/74; 327/58; 53/81; 130/76; 295/85; 163/23; 254/82; 1559/55; 1762/105; 1795/74; 270/34; 198/91; 327/58.

Nezaret ve Devair Evrakı (A.} MKT.NZD), 154/15.

Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilayet Yazışmaları (A.} MKT.UM), 285/03; 08/03.

Bulgaristan Evrakı (A.} MTZ.(04)), 22/49; 22/53.

Bâbîâlî Evrak Odası (BEO), 381/28501; 543/40654; 1025/76835; 1074/80516; 1124/84241; 1187/89015; 602/45106; 613/45942; 804/60280; 816/61200; 1117/83743; 1090/81718; 1110/83234; 822/61640; 817/61204; 995/74618.

Cevdet Sıhhiye (C.SH), 23/1130; 17/823.

Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH.MKT), 1695/41; 1699/47; 1706/80; 1747/57; 1753/13; 1747/58; 1754/109; 1757/36; 1773/105; 1773/106; 1777/33; 1783/61; 1790/24; 1783/115; 1785/95; 1791/53; 1795/01; 1794/17; 1798/70; 1800/118; 1803/51; 316/57; 317/58; 2092/33; 1559/55; 1673/51; 1679/118; 1673/32; 1678/50; 1678/61; 1684/145; 1969/31; 1688/72; 1695/14; 1721/84; 1762/105; 1795/74; 1688/30; 16/16; 112/29; 252/08; 182/5; 197/50; 221/58; 346/26; 311/25; 312/20; 319/23; 361/20; 375/8; 385/9; 387/60; 1673/51; 1679/118; 1673/32; 1678/50; 1678/61; 1684/145; 295/46; 302/41; 338/48; 311/26; 1689/101; 1779/46; 5/12; 75/34; 43/38; 220/22; 220/39; 229/21; 231/83; 282/31; 387/102; 146/2; 354/47; 5/12; 221/58; 112/29; 14/17; 1672/7.

Yıldız Perakende Evrakı Şehremaneti Maruzatı (Y.PRK.ŞH), 8/60.

Yıldız Perakende Evrakı Maarif Nezareti Maruzatı (Y.PRK.MF), 1/37.

Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK), 58/72; 59/10.

Basılı Eserler

Ahmet Cevdet Paşa. *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. A. Basad Kocaoğlu, C. 2, İstanbul: İlgü Kültür Sanat Yayıncılık, 2008.

- ALTINTAŞ, Ayten. “Divanü Lüğat-it Türk’deki Tıp Terimleri”, *Tıp Tarihi Araştırmaları*, C. 2, (1988), ss. 65-73.
- AYAR, Mesut. Osmanlı Devleti’nde Kolera: İstanbul Örneği (1892-1895), İstanbul: Kitabevi, 2007.
- AYDIN, Erdem. “Tanzimat ve Osmanlı Sağlık Hizmetleri”, *4. Türk Tıp Tarihi Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, (18-20 Eylül 1996), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, (2003), ss. 445-455.
- BEHBEHANI, Abbas, M.. “The Smallpox Story: Life and Death of an Old Disease”, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC281588/?page=7> (Erişim: 09.07.2017), ss. 455-465.
- BERKES, Niyazi. *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Doğu-Batı Yayınları, 1978.
- BRAUN, Hugo. *Mikrobiyoloji, Parazitoloji ve Salgınlar Bilgisi*, çev. Vefik Vassaf, İstanbul: Yaltırık Matbaası, 1936.
- BRAUN, Hugo. *Bulaşıcı Hastalıklar*, Ankara: Maarif Matbaası, 1944.
- BRYCE, Trevor. *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, çev. Müfit Günay, Ankara: Dost Yayınları, 2002.
- “Çiçek Hastalığı”, *Sağlığımız (Herkesin Tıp Ansiklopedisi)*, C. 4, İstanbul: Gelişim Yayınevi, 1978.
- “Çiçek Hastalığı”, *Sağlık Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul: Arkın Kitabevi, 1963.
- DEMİRHAN, Ayşegül. *Kısa Tıp Tarihi*, Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları, 1982.
- DEMİRKENT, Işın. “Haçlı Seferleri ve Türkler”, *Türkler*, C. 6, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

- DIAMOND, Jared. *Tüfek, Mikrop ve Çelik*, Ankara: Tübitak Popüler Bilim Kitapları, 2004.
- ERGİN, Osman Nuri. *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, C. 6, 1995.
- ERLER, Mehmet Yavuz. “XIX. Yüzyılda Bazı Doğal Âfetler ve Osmanlı Yönetimi”, *Türkler*, C. 13, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- EROĞLU, Haldun, DİNÇ, Güven ve ŞİMŞEK, Fatma. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Telkih-i Cüderî”, *Milli Folklor*, C. 13, Yıl 26, S. 101, (2014) ss. 193-209.
- FENNER, Frank ve öte. *Smallpox and Its Eradication*, Geneva: World Health Organization, 1988.
- GÜRKAN, Kazım İsmail. *Bezm-i-Âlem Vâlide Sultan – Vakıf Gureba Hastanesi Tarihçesi*, İstanbul: Öz Işık Matbaası, 1967.
- HALAÇOĞLU, Ahmet. *Balkan Harbi Sırasında Rumeli’den Türk Göçleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994.
- HENDERSON, Donald A. Ve öte. “Smallpox and Vaccinia”. *Vaccines*, der. Stanley A. Plotkin, Walter A. Orenstein ve Paul A. Offit. Philadelphia: Saunders, 1999.
- HUNKE, Sigrid. *Avrupa’nın Üzerine Doğan İslam Güneşi*, İstanbul: Bedir Yayınevi, 1972.
- İBNİ SİNA. *El-Kânûn fi’t-Tıbb*, (Birinci Kitap), çev. Esin Kâhya, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1995.
- İPEK, Nedim. *Rumeli’den Anadolu’ya Türk Göçleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.
- KARLIKAYA, Esin. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Uygulanan Aşı ve Serumlar ile Bunların Üretildiği Kuruluşlar”, *Trakya Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, S. 16(3) (1999), ss. 167-178.

- KILIÇ, Orhan. *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, Elazığ: T.C. Fırat Üniversitesi Rektörlüğü Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, numara: 6, Tarih Şubesi Yayınları numara: 5, 2004.
- KÜÇÜKALIOĞLU ÖZKILIÇ, Sema. *1894 Depremi ve İstanbul*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.
- McCARTHY, Justin. *Ölüm ve Sürgün*, çev. Bilge Umar, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1998.
- McNEILL, William H.. *Dünya Tarihi*, çev. Alâeddin Şenel, Ankara: Kaynak Yayınları, 1985.
- MONTAGU, Lady. *Türkiye Mektupları 1717-1718*, çev. Aysel Kurutluoğlu, İstanbul: Kervan Kitapçılık, Tercüman Gazetesi 1001 Temel Eser 12.
- MUTUSIS, Tostantin. "Mikrop Harbi", *İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası*, S. 3, (1952), ss. 1150-1160.
- NIKIFORUK, Andrew. *Mahşerin Dördüncü Atlısı: Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, çev. Selahattin Erkanlı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.
- NOYAN, Abdülkadir. *İç Hastalıkları Ders Kitabı, İntan Hastalıkları*, İstanbul: Mazlum Kitabevi, 1943.
- OKUR, İbrahim. *Uygarlığın Kritik Yolu Olarak Temizliğin Tarihi*, Bursa: Okursoy Yayınevi, 2005.
- ONUL, Behiç. *İnfeksiyon Hastalıkları*, Ankara: Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, 1980.
- OY, Aydın. "Aşık Veysel", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- ÖZDEMİR, Hikmet. *Salgın Hastalıklardan Ölümler (1914-1918)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005.

RIEDEL, Stefan. “Edward Jenner and The History of Smallpox and Vaccination?”,
<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1200696/> (Erişim: 10.07.2017).

Sahhaflar Şeyhizade Seyyid Mehmet Esad Efendi, *Vakaniüvis Esad Efendi Tarihi*, haz. Ziya Yılmaz, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2000.

Saint Louis University, *How Poxviruses Such As Smallpox Evade The Immune System*,
<https://www.sciencedaily.com/releases/2008/01/080131122956.htm>,
(Erişim: 01.07.2017).

“Smallpox”, *Ana Britanicca*, C. 18, İstanbul: Ana Yayıncılık, 1990.

“Smallpox”, Encyclopedia Britannica, Encyclopedia Britannica Online,
<https://www.britannica.com/science/smallpox> (Erişim: 03.07.2017).

SMITH, Geoffrey L. ve McFADDEN, Grant. “Smallpox: Anything to Declare?”,
<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/12094226>
(Erişim: 07.07.2017).

Şanizade Mehmet Ataullah Efendi, *Şanizade Tarihi (1223-1237 / 1808-1821)*, haz. Ziya Yılmaz, C. 1, İstanbul: amlıca Yayınevi, 2008.

“The Smallpox Eradication Programme - SEP (1966-1980)”,
<http://www.who.int/features/2010/smallpox/en/> (Erişim: 07.07.2017).

ULUDAĞ, Osman Şevki. “Son Kapitüasyonlardan Biri: Karantina”,
Belleten, C. 2, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1938.

UNAT, Ekrem Kadri. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bakteriyoloji ve Viroloji*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, 1970.

UNAT, Ekrem Kadri. *Bulaşıcı Hastalıklarla Savaş ve İslam Dini*, İstanbul: Fatih Yayınevi, 1975.

UNAT, Ekrem Kadri. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Aşı ve Serum Hazırlama Müesseseleri”, *Türk Tıp Alemi Dergisi*, 1(2), (1970), ss. 144-156.

UNAT, Ekrem Kadri, İHSANOĞLU, Ekmeleddin ve VURAL, Suat (haz.). *Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 2004.

URAL, Refet. *Bulaşıcı Hastalıklar*, İstanbul: İstanbul Matbaası, 1972.

UYAR, Yavuz ve AKÇALI, Alper. “Biyolojik Silah Olarak Viral Ajanlar”, *Türk Hijyen ve Deneysel Biyoloji Dergisi*, C. 63, S. 1,2,3 (2006), s. 67-78.

UZLUK, Feridun Nafiz. *Aşılar ve Serumlar*, Ankara: Akın Matbaası, 1948.

UZLUK, Feridun Nafiz. *Genel Tıp Tarihi I*, Ankara: Güzel İstanbul Matbaası, 1958.

ÜNVER, Süheyl. *Osmanlı Tababeti ve Tanzimat Hakkında Yeni Notlar*, İstanbul: Tanzimat I. Maarif Matbaası, 1940.

ÜNVER, Süheyl. *Türkiye’de Çiçek Aşısı ve Tarihi*, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1948.

“Variola major, V. Minor”,
<https://fas.org/programs/bio/factsheets/smallpoxfs.html>, (Erişim: 04.07.2017).

WEISS, Robin A. ve ESPARZA, José. “The Prevention and Eradication of Smallpox: A Commentary on Sloane (1755) ‘An Account of Inoculation’”,
<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4360126/> (Erişim: 10.07.2017).

“What is the Chinese etymology of 天花 (smallpox)?”,
<https://www.quora.com/What-is-the-Chinese-etymology-of-%E5%A4%A9%E8%8A%B1-smallpox> (Erişim: 10.07.2017).

YAVUZ, Yıldırım. “Batılılaşma Döneminde Osmanlı Sağlık Kuruluşları”, *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, C. 8, S. 2, (1988), ss. 123-142.

YILDIRIM, Nuran. “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Koruyucu Sağlık Uygulamaları”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Ansiklopedisi*, C. 5, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.

YILDIRIM, Nuran. “Sağlık Hizmetleri”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul: T.C. Kültür Bakanlığı Tarih Vakfı, 1994.

YILDIRIM, Nuran. “Salgın Afetlerinde İstanbul”, *Afetlerin Gölgesinde İstanbul*, ed. Said Öztürk, İstanbul: İstanbul Kültür AŞ. 2010.

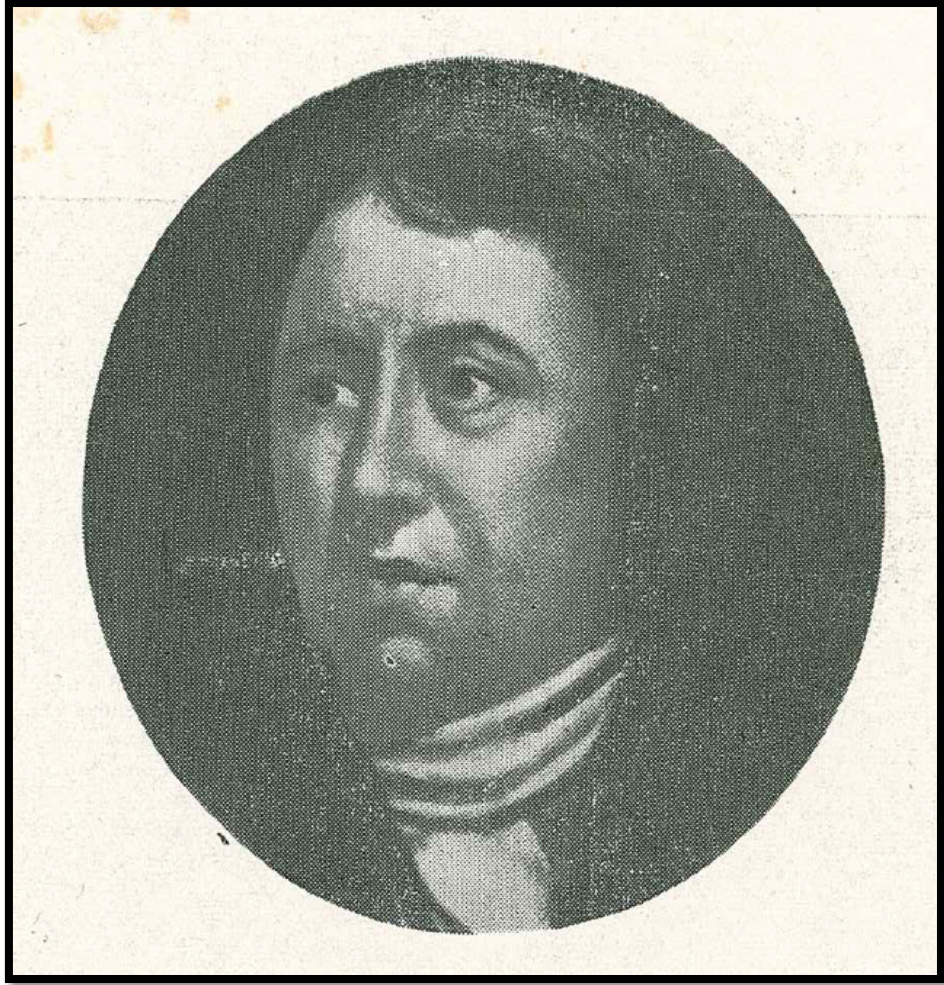
YILDIRIM, Nuran. *14. Yüzyıldan Cumhuriyet’e Hastalıklar, Hastaneler, Kurumlar*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014.

YILDIRIM, Nuran. “Sağlıkta Devr-i Hamîdî”, *II. Abdülhamid Modernleşme Sürecinde İstanbul*, ed. Çoşkun Yılmaz, İstanbul: Avrupa Kültür Başkenti Projesi, 2010, ss. 244-263.

YILDIZ, Fatma. *19. Yüzyıl’da Anadolu’da Salgın Hastalıklar (Veba, Kolera, Çiçek, Sıtma) ve Salgın Hastalıklarla Mücadele Yöntemleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Denizli, 2014.

EKLER

EK 1: Edward Jenner

Kaynak: Süheyl Ünver, *Türkiye'de Çiçek Aşısı ve Tarihi*, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1948.

EK 2: Çiçek Aşısının Evreleri

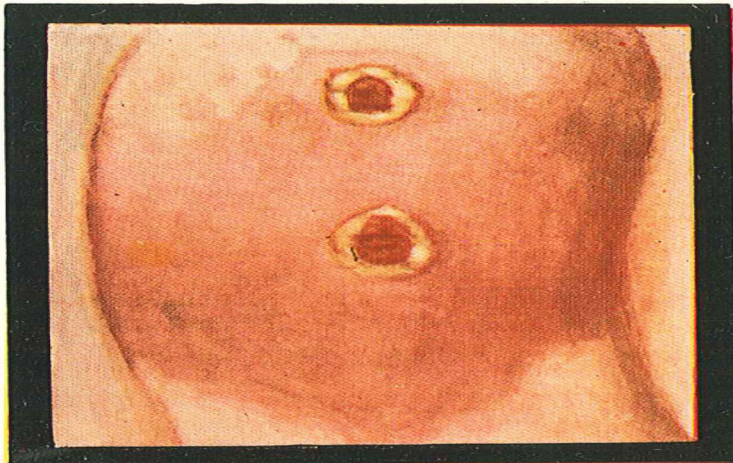
Refik Saydam Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi

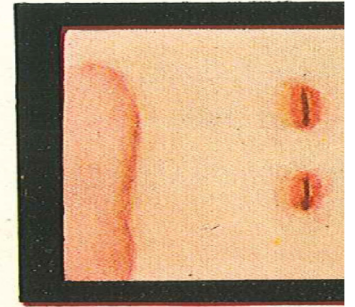
1 — Aşılamaadan 10 dakika sonra görülen traumatic Reaksiyon

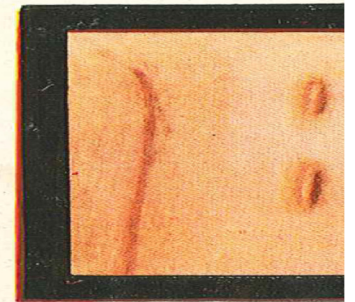
2 — Aşılamanın 24 saatteki aşılama yeri. Jentil fındaki kırmızılığın siyle Area

3 — Aşılamanın 10 uncu gününde görülen normal aşılama yeri. Area'nın koyu kırmızılaşması.

4 — Revaksinasyonun 3 üncü gününde görülen reaksiyon

5 — Revaksinasyonun 8 inci gününde görülen reaksiyon

Kaynak: Feridun Nafiz Uzluk, *Aşılar ve Serumlar*, Ankara: Akın Matbaası, 1948.

EK 3: Lady Wortley Montagu

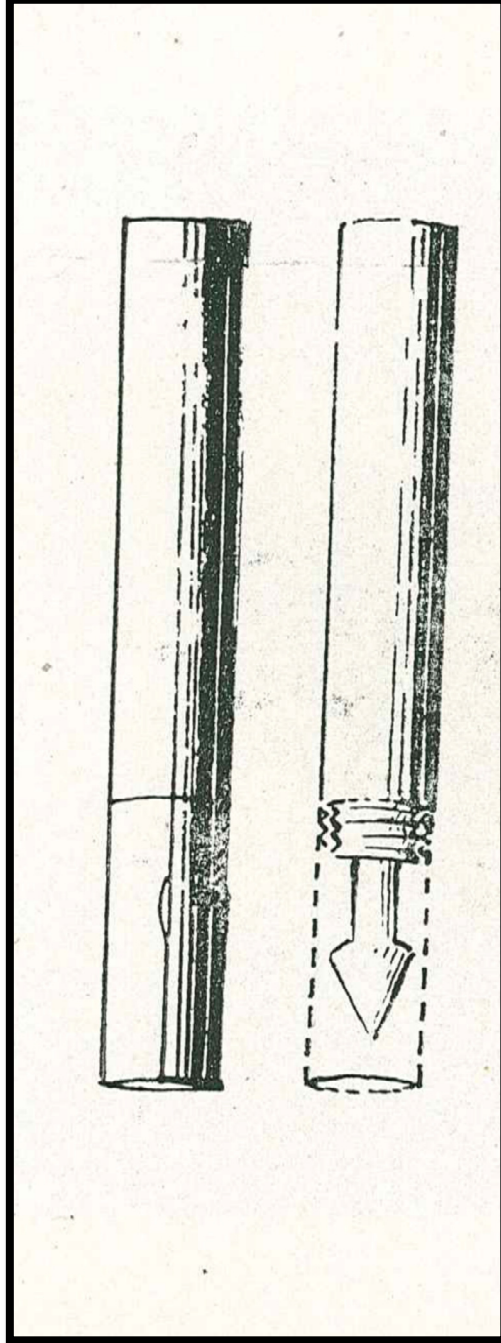
Kaynak: Süheyl Ünver, *Türkiye'de Çiçek Aşısı ve Tarihi*, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1948.

EK 4: XIX. Yüzyılda Aşı Merasimi

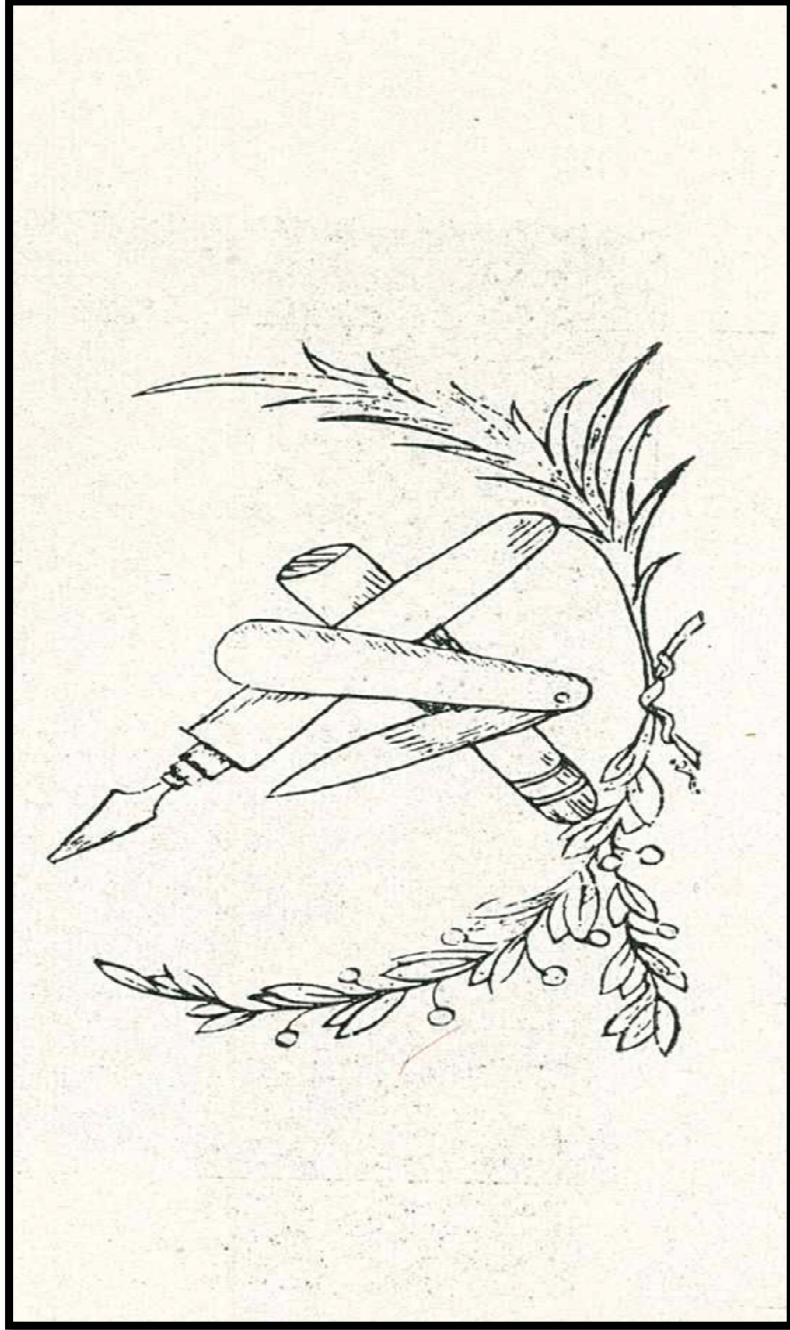
Kaynak: Süheyl Ünver, *Türkiye'de Çiçek Aşısı ve Tarihi*, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1948.

EK 5: Aşı Kalemi

Kaynak: Süheyl Ünver, *Türkiye’de Çiçek Aşısı ve Tarihi*, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1948.

EK 6: Menafiu'l-Etfal'de Aşı Kalem Tasviri

Kaynak: Süheyl Ünver, *Türkiye'de Çiçek Aşısı ve Tarihi*, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1948.

EK 7: Şahadetname Örneği

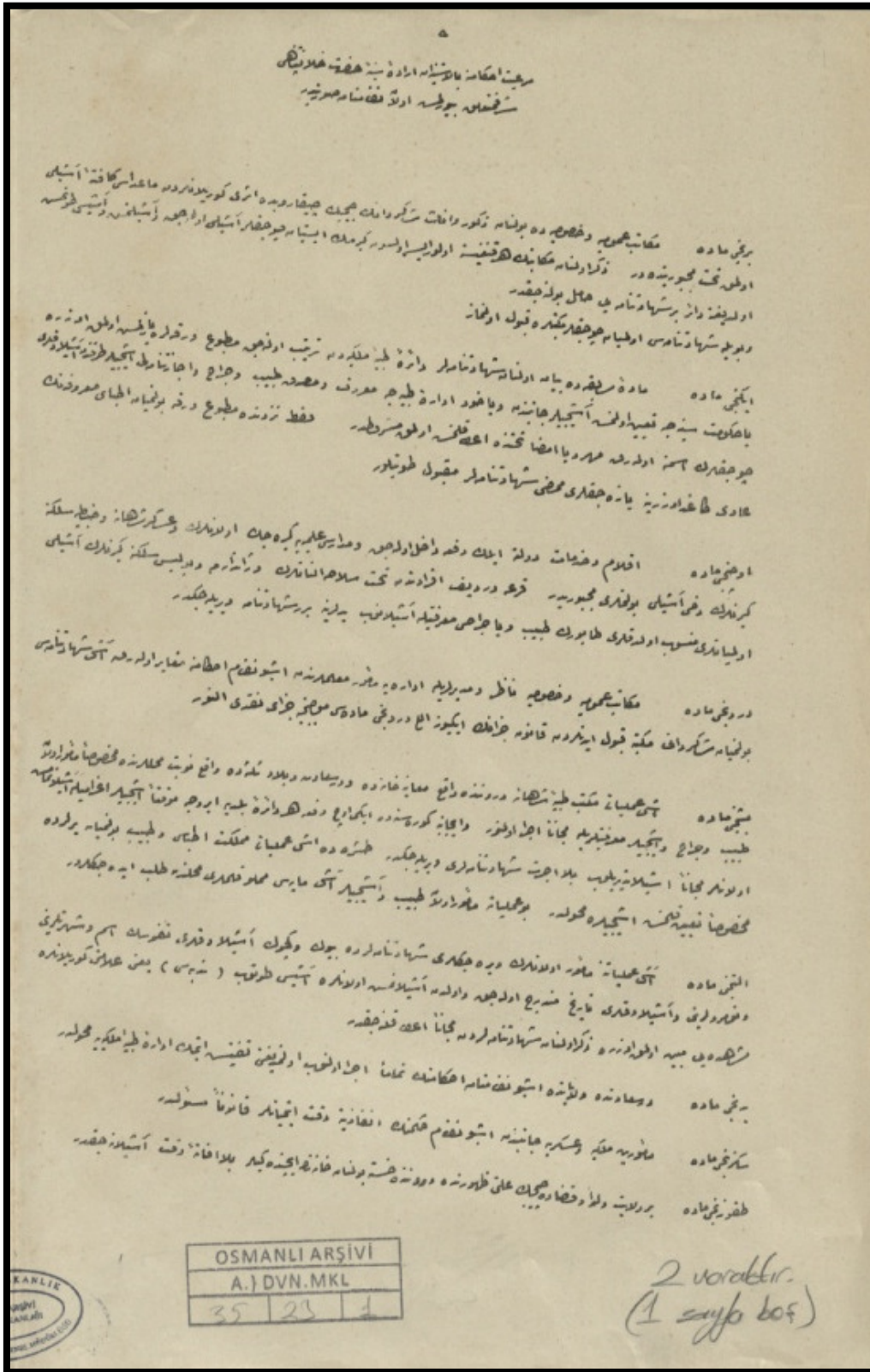

 ایشی شہادت نامہ
 Certificat du Vaccin.

ایسہی	سنہی	پدرینک ایشی قورقما مورق	مدھسی		
جہ ظم	۱۱ آہ	جہ ظم	موزہ	مہم	
شہری	دارہ سی	قضاہی	سہ مشہور	چکھ سی	زقانی
دیسوت	۲		ہری پت	جہ ظم	طوشی
					۱۷

بالادہ ہر پت دفاتر کھ کر دات ہر
 اعلیٰ قورقما مورق ۱۵
 ایشی شہادت نامہ
 ایشی شہادت نامہ

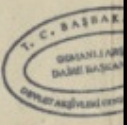
Kaynak: Süheyl Ünver, *Türkiye’de Çiçek Aşısı ve Tarihi*, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1948.

EK 8: 1894 Aşı Nizamnamesi Sureti

Kaynak: BOA, A.} DVN.MKL 35/23 (17 Muharrem 1312/21 Temmuz 1894).

اولین ماده ولایت و لایحه و نامبرده هم طفاک استیضاح نامه می آید و ده بظان از استیضاح لایحه
 در این ماده عموم اهل شهر همدان بوم نولدندند اعیاناً آنی آنی لایحه استیضاح مجبورند
 اولین ماده که شهر ده و ناحیه و قریه در مجرای تولد نفوس مهوری وقت که کویستریستوس و اولیاد و اولاد هم
 دار چینی و غیره و مجلس و ده لایحه و طی و سایر آنی مهوری اخبار این طفاک استیضاح وقت و لایحه استیضاح
 اولین ماده فضایل و دوازده طیب و جراح و آبیاری آنی عملیات کما اجزا مجبورند
 اولین ماده آنی عملیات برقی و غیره آنی که در اجزا این لایحه استیضاح در اجزا این لایحه
 اولین ماده استیضاح جوهره بر کف صخره استیضاح استیضاح طریقه استیضاح طریقه استیضاح طریقه
 و با خود این لایحه و در این لایحه استیضاح استیضاح استیضاح استیضاح استیضاح
 اولین ماده استیضاح جوهره و در این لایحه استیضاح استیضاح استیضاح استیضاح
 نصیحت حاکم بر مصلحت و در این لایحه استیضاح استیضاح استیضاح استیضاح
 اولین ماده آنی استیضاح استیضاح استیضاح استیضاح استیضاح استیضاح
 طریقه طیب لایحه استیضاح استیضاح استیضاح استیضاح استیضاح
 اولین ماده ماده استیضاح استیضاح استیضاح استیضاح استیضاح استیضاح
 شده بر وقت تنظیم این لایحه استیضاح استیضاح استیضاح استیضاح استیضاح
 اولین ماده مجلس و ده لایحه استیضاح استیضاح استیضاح استیضاح استیضاح
 فالست طریقه استیضاح استیضاح استیضاح استیضاح استیضاح استیضاح
 کوه استیضاح استیضاح استیضاح استیضاح استیضاح استیضاح
 یکمین ماده آنی عملیات که در این لایحه استیضاح استیضاح استیضاح استیضاح
 یکمین ماده که در این لایحه استیضاح استیضاح استیضاح استیضاح استیضاح
 که در این لایحه استیضاح استیضاح استیضاح استیضاح استیضاح استیضاح
 یکمین ماده که در این لایحه استیضاح استیضاح استیضاح استیضاح استیضاح
 سینه بر این لایحه استیضاح استیضاح استیضاح استیضاح استیضاح استیضاح

Kaynak: BOA, A.} DVN.MKL 35/23 (17 Muharrem 1312/21 Temmuz 1894).

بدری اوچین ماده هیئت علمه اوغراسه اولمکجه هیاتینده ابریندرنه الموده بشهرتی اسیلا یاندره اداره انکی یوز
غرضه بیعت غرضه خده جرای نفدی اغنیم بار بو فضله طوبیای برکونه حضرت و فرجه کلمه ایسه هفتمده لازم کلده جرای
ترتیب اولمونه ادره نچاسرلی خانه اولمونه حکم نطقه بیه تسلیم اولمونه حضرت

بکای در دنجی ماده حکایت ملولری نواهی و زاده آجیاده لازم کلله مصاری اجلیه مجبوره ودر

یکری سببینه ماده و اخیه نطقه ایستونف سمانک اجلاسده ملولره ۱۷۶۱ ۱۲۱۱ ۱۱۱۱ ۱۰۱۱ ۹۰۱۱

EK 9: 1894 Aşı Nizamnamesi

Birinci Madde: Mekatib-i umûmiyye ve husûsiyyede bulunan zükur ve inas şakirdanın çiçek çıkarıp da eseri görülenlerden ma'adâsı kâffeten aşılı olmak taht-ı mecburiyetindedir. Zikrolunan mekâtibin her kangısına olursa olsun girmek isteyen çocuklar aşılı olacak ve aşılınmış ve aşısı tutmuş olduğuna dair şahadetnamesi olmayan çocuklar mekteplere kabul olunmaz.

İkinci Madde: Madde-i sâbıkada beyan olunan şahadetnameler Daire-i Tıbbiye-i Mülkiyye'den tertip olunacak matbu varakalara yazılmak üzere ya hükümet-i seniyyece tayin olunmuş belirlenen aşıcılar cânibinden ve yahut İdare-i Tıbbiyyece maruf ve musaddak tabib ve cerrah ve icazetnameli aşıcılar tarafından aşıladıkları çocukların ismine olarak mühür veya imza tahtında i'ta kılınmış olmak meşruttur. Fakat nezdinde matbu varak bulunmayan etibba-i marufenin âdi kağıt üzerine yazacakları mumzâ şahadetnameler makbul tutulur.

Üçüncü Madde: Ekâm ve hidemâtı devlete ilk defa dahil olacak ve medâris-i ilmiyyeye girecek olanların ve asâkir-i şahâne ve zaptiye silkine girenlerin aşılı bulunmaları dahi mecburîdir. Kur'a ve redif efradından taht-ı silaha alınanların ve jandarma silkine girenlerin aşılı olmayanları mensup oldukları taburun tabib veya cerrahî marifetiyle aşılınıp yedlerine birer şahadetname verilecektir.

Dördüncü Madde: Mekâtib-i umûmiyye ve husûsiyye nâzır ve müdürleriyle idareye memur muallimlerinden işbu nizâm ahkâmına mugâyır olarak aşı şahadetnamesi bulunmayan şakirdanı mektebe kabul edenlerden Kanun-ı Ceza'nın 254. Maddesi mûcibince ceza-yı nakdî alınır.

Beşinci Madde: Aşı ameliyatı Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane derûnunda vâki' muayenehanede ve Dersaadet ve Bilâd-ı Selâsede vâki' nöbet mahallerinde mahsûsan memur olan tabib ve cerrah ve aşıcılar marifetiyle meccanen icra olunur ve icabına göre senede 2-3 defa her daire-i belediye ayrıca muvakkaten aşıcılar îzamiyle aşılınmamış olanlar meccanen aşılattırılıp bilâ-ücret şahadetnameleri verilecektir. Taşrada aşı ameliyatı memleket etbibbâsı ve tabib bulunmayan yerlerde mahsusan tayin kılınmış

aşıcılara muhavveldir. Bu ameliyata memur olan tabib ve aşıcılar aşî mayası memlû kalemleri mahallinden talep edeceklerdir.

Altıncı Madde: Aşî ameliyatına memur olanların verecekleri şahadetnamelerde büyük ve küçük aşladıkları nüfusun isim ve şöhretlerini ve numaralarını ve aşladıkları tarih münderiç olacak ve evvelden ve aşlanmış olanlara ve aşısı tutup (nedbesi) yani alâmeti görülenlere müşahedeyi mübeyyin olmak üzere zikrolunan şahadetnameden meccanen i'tâ kılınacaktır.

Yedinci Madde: Dersaadet ve vilayatta işbu nizamname ahkâmının tamamen icra olunup olunmadığını teftiş etmek İdare-i Tıbbiyye-i Mülkiyye'ye muhavveldir.

Sekizinci Madde: Memurîn-i mülkiye ve askeriye cânibinde işbu nizam hükmünün infazına dikkat etmeyenler kanunen mes'uldür.

Dokuzuncu Madde: Bir vilayet ve liva ve kazada çiçek illeti zuhûrunda derûnunda hasta bulunan hanenin içindekiler bilâ-ifâte-i vakit aşılacaktır.

Onuncu Madde: Vilayet ve liva ve kaza ve nahiyelerde umûm etfalin aşısız kalmalarından re'si idarede bulunan zât mes'ul olacaktır.

On Birinci Madde: Umûm ahâli çocuklarını yevm-i tevellütlerinden itibaren altı ay zarfında aşlatılmaya mecburdur.

On İkinci Madde: Her şehir, kasaba ve nahiye ve karyelerde vuku'bulan tevellüdâtı nüfus memurları vakit geçirmeksizin mensup oldukları mahaller Mecâlis-i İdaresine bildirecekler ve Mecâlis-i İdare tarafından dahi tabib ve yahut aşî memurlarına ihbar ile etfalin aşılınmalarına dikkat ve nezaret edilecektir.

On Üçüncü Madde: Kazalar ve devâir-i belediyye tabib ve cerrah ve aşıcıları, aşî ameliyatını meccanen icraya mecburdurlar.

On Dördüncü Madde: Aşî ameliyatı birinci defa tesir etmediği halde tekrar uyicra edilir, ikinci defa yine müessir olmazsa üçüncü defa olarak icra olunur.

On Beşinci Madde: Aşıl原因 çocuklar bir hafta sonra muayene edilerek aşılı tutmuş ise matbu şahadetname doldurulup koçanı memur tarafından ve yahut imam ve muhtar ve rüesa-yı ruhaniyye ile birlikte mühürlenir.

On Altıncı Madde: Aşıl原因 çocuklara verilmiş olan aşı şahadetnameleri koçanları meclis-i idare tarafından memurlarından alınıp yedlerine tasdiki havî birer mazbata verilecektir.

On Yedinci Madde: Aşı şahadetnamelerinin koçanları hükûmât-ı mahalliye cânibinden ve tasdik mazbataları dahi aşı memurlarıyla etibba-yı belediye tarafından Tıbbiye Nezareti'ne gönderilecektir.

On Sekizinci Madde: Madde-i sâbıkada muharrer şahadetnameler ile koçanlar Tıbbiye Nezareti tarafından aşı müfettişliğine bil-havale oraca tatbik olunduktan sonra senede bir defa tanzim olunacak istatistik defteri müfettiş tarafından onlara göre tanzim edilecektir.

On Dokuzuncu Madde: meclis-i idare tarafından birer sene zarfında aşıl原因 olmuş olanların ve dikkatsizlikten veya hastalıktan veya aşının tesirsiz kalmasından dolayı aşısız kalanların ve aşısız olarak diğer kasaba veya karyeden gelenlerin isimlerini mübeyyin birer defter bit-tanzim Tıbbiye Nezareti'ne gönderilecektir.

Yirminci Madde: Aşı ameliyatı her beş senede bir defa tekrar edilecektir.

Yirmi Birinci Madde: Her sancağa tayin olunacak birer aşıcıya verilecek 400 kuruş maaş ile bunlara nevahi ve kurayı dolaşmak üzere her saat için i'ta olunacak beş kuruş harcırah mahalleri devair-i belediyesi vâridatından tesviye edilecektir.

Yirmi İkinci Madde: Bir kimsenin bulunduğu karye veya kasabaya aşı memuru geldiği halde çocuğunu aşıl原因mayan kimseden hükûmet-i mahalliye marifetiyle 150 kuruş ceza-i nakdî alınacaktır.

Yirmi Üçüncü Madde: Çiçek illetine uğraşmış olanların çıbanlarının irinlerinden alıp da başkalarını aşıl原因layanlardan idareten 200 kuruştan 1000 kuruşa ceza-i nakdî ahziyle beraber bu fiilden dolayı bir gûna mazarrat

vuku'a gelmiş ise haklarında lâzım gelen ceza tertip olunmak üzere mütecâsirlere ait olduğu mahkeme-i nizâmiyyeye teslim olunacaktır.

Yirmi Dördüncü Madde: Hükümet memurları nevâhi ve kurâda aşıcılara lâzım gelen muaveneti icrâya mecburdurlar.

Yirmi Beşinci Madde: Dahiliye Nezareti işbu nizamnamenin icrâsına memurdur.

Fî 17 Muharrem 1312 ve Fî 9 Temmuz 1310

EK 11: Molova Salgını Hakkında 12 Ocak 1895 Tarihli Rapor

İmtisalü'l-emr Molova Kazası'na gidilüb çiçek hastalığı için itmiş olduğumuz tahakkukat şöyle ki; Fi 30 Temmuz 310 tarihinde Değirmenci Aleksi'nin çocuğu çiçek hastalığıyla Anadol'dan gelerek hanesine getirülmüş ve merkûmu görmek üzere ahâleden birkaç kişi gidüb illet-i mezkûreye tutuldukları anlaşıl原因arak belediye dairesinden lazım gelen tedâbir-i tahaffuza icra olduğu gibi hanelerinin kapuları mühürlenmiş ise illet-i mezkûre ile hastalıklı hanelerinin arka cihetlerinden dışarıya çıkub ötede berüde gezüb yekdiğeriyle ihtilad itmeleri gibi vefat idenlerin de sıhhiyeye riayeten layıkıyla defnolunmadıklarından nâşi illet-i mezkûre sirâyet iderek işbu üç yüz on senesi Ağustos'undan sene-i merkûme kanûn-ı evvelinin yirmi dokuzuncu güne kadar illet-i mezkûreden otuzu mütecâviz vefeyat vuku' bulduğu ahâli-i mahalle tarafından söylenürise de halbuki mezkûr illete yüz dört kişi tutulub bunlardan beş İslam, on iki Hristiyan vefat ettiği belediye ve kilise defterlerine idilen müracaattan anlaşılmış olduğu gibi bundan on beş gün mukaddem Arnavud Hamid'in yirmi üç yaşlarında oğlu Tosun illet-i mezkûreye tutulub ebeveyn tarafına daire-i iadesine haber virilmeyüb merkûm Tosun geçen hafta cihar-şenbe günü vefatında da zükur ve inas merhumun hanesine gitmişler ve buna da mümâsil illet-i mezkûre ile vefat idenlerin haneleri sıhhiyeye riayeten kordon altına alınmadığından illet-i mezkûre sirayet itmiş ve şimdi ise illet-i mezkûre ile dört hane kapuları belediye dairesinden tahliye olunub gardiyanlar vasıtasıyla muhafaza idilmekde bulunmuş ve illet-i mezkûre o kadar şedîd değilse de elân devam itmekde olduğu gibi kaza-i mezkûr kaim-makâmıyla ahâli-i

mu'tebereden birkaç kişi belediye dairesine tecemmu' ittirilerek bu husus hakkında müzâkere olundukda bundan böyle meclis-i mezkûrdan iki zatla üç nefer tabib ve nüfus me'muru da birlikde bulunduğu halde hane be hane gezüb aşısız olanları aşılandırmak ve illet-i mezkûreye tutulanların haneleri bî-hakkın kordon altına aldırılacağı ve sokaklarda da bir kat daha tenzifat icra ittirilmesi ve illet-i mezkûre ile fevt olanları tabib tarafından idilen tenbihata göre defn olunmaları ayruca ihtar olunmuş olmağla iş bu raporumuz bit-tanzim temhir kılınur olbabda.

Fi 31 Kanun-i Evvel [1]310

EK 12: iekleme Usulünde Kullanılan Aşı Malzemeleri

Kaynak: Prof. Dr. İlter Uzel

1- Gülsuyu ŐiŐesi

2- Fildişi AŞı Kalemi

3- Püstül Kabuğunun Gülsuyu ile
Islatıldığı Ceviz Kabukları

4- Püstül Kabuğunun Saklandığı
Kadife Kесе

EK 13: Fildişi Aşı Kalemi

Kaynak: Prof. Dr. İltar Uzel

